

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

BURSA'DA YOKSULLUK VE YOKSULLAR
(Bursa Gazetesine Göre)
(1890-1893)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sümeyye ELİTAŞ SANDIK

BURSA – 2023

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

BURSA'DA YOKSULLUK VE YOKSULLAR

(Bursa Gazetesine Göre)

(1890-1893)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Sümeyye ELİTAŞ SANDIK

Danışman
Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

BURSA – 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda 701922016 numaralı Sümeyye ELİTAŞ SANDIK hazırladığı “**Bursa’da Yoksulluk ve Yoksullar (Bursa Gazetesine Göre) (1890-1893)**” çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 10/04/2023 günü 14.00-15.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliğiyle karar verilmiştir.

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Prof. Dr. Mefail HIZLI
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Üye

Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ
İstanbul Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Üye

.../.../2023

YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 10/04/2023

“Bursa’da Yoksulluk ve Yoksullar (Bursa Gazetesine Göre) (1890-1893)”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 103 sayfalık kısmına ilişkin, 24/02/2023 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %2’dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları’nı inceledim ve bu Uygulama Esasları’nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

10/04/2023

Adı Soyadı : Sümeyye ELİTAŞ SANDIK

Öğrenci No : 701922016

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : Yüksek Lisans

Statüsü : Yüksek Lisans

Danışman

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

10/04/2023

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “BURSA’DA YOKSULLUK VE YOKSULLAR (BURSA GAZETESİNE GÖRE) (1890-1893)” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

10/04/2023

Adı Soyadı : Sümeyye ELİTAŞ SANDIK

Öğrenci No : 701922016

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : Yüksek Lisans

Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Sümeyye ELİTAŞ SANDIK
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Bilim Dalı : İslâm Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Mezuniyet Tarihi : 10/04/2023
Tez Danışmanı : Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

“Bursa’da Yoksulluk ve Yoksullar (1891-1892) (Bursa Gazetesine Göre)”

Toplumlar, genellikle çeşitli açılardan tabakalaşmış bir yapıya sahiptirler. İncelenen dönemde Osmanlı toplumunun da ekonomik açıdan homojen bir yapıya sahip olmadığını, kesin olarak sayısını tespit etmemiz mümkün değilse de en azından bir kısmının yoksul olduğu rahatlıkla söylenebilir. XIX. yüzyıl Bursa’sında yoksulların varlığı da bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Bursa’daki yoksullar hakkında Bursa gazetesine yansıyan bilgilere dayalı olarak yoksulluk, yoksullar, yoksulluğun nedenleri ve yoksullukla nasıl mücadele edildiği incelenmiştir. Yoksullarla ilgili toplum ve devlet, eski gelenek ve kurumların yanında yeni çözüm biçimleri ve kurumlar oluşturmuştur. İstanbul’a yakınlığı ve ticarî ayrıcalıkları sebebiyle refah seviyesi yüksek olan bu şehirde özellikle II. Abdülhamid döneminde din ayırımı yapılmadan yoksullar yalnız bırakılmamaya çalışılmıştır. Darülaceze, Dulhane, Islahhâne ve Gureba hastanesi gibi yeni kurumların tesisi bunun en açık kanıtıdır. Bu kurumlar toplumun dezavantajlı kesimine ücretsiz hizmet vermişlerdir. Bu dönemde yoksulların yaşadığı sıkıntılar, onlara yapılan yardımlarla ilgili Bursa gazetesine yansıyan bilgiler araştırmanın ana malzemesini oluşturmuş ve bunlar tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, II. Abdülhamid, Fukara, Fakir, Bursa.

ABSTRACT

Name and Surname : Sümeyye ELİTAŞ SANDIK
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Islamic History and Art
Branch : Islamic History
Degree Awarded : Master
Degree Date : 10/04/2023
Supervisor : Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

“Poverty and The Poor in Bursa (According to the Bursa Newspaper) (1890-1893)”

Societies generally have a stratified structure in various aspects. In the examined period, it can easily be said that the Ottoman society did not have a homogeneous structure economically, although it is not possible to determine the exact number, at least some of them were poor. The existence of the poor in Bursa in the 19th century clearly demonstrates this. In this study, based on the information reflected in Bursa newspaper about the poor in Bursa, poverty, the poor, the causes of poverty and how to fight against poverty were examined. The society and the state have created new solutions and institutions besides the old traditions and institutions related to the poor. Due to its proximity to Istanbul and its commercial privileges, this city, which has a high level of prosperity, especially during the reign of Abdulhamid II, the poor were tried not to be left alone without making any religious discrimination. The establishment of new institutions such as poorhouse, widow’s house, industrial schools and Gureba Hospital is the clearest proof of this. These institutions provided free services to the disadvantaged segment of the society. In this period, the problems experienced by the poor and the information reflected in the Bursa newspaper about the aid given to them formed the main material of the research and these were analyzed.

Keywords: Poverty, Abdulhamid II, The Poor, Poor, Bursa.

ÖNSÖZ

Temel ihtiyaçlarını giderecek kadar bir geliri olmayan kişiye yoksul denmektedir. Dolayısıyla tarihî ve sosyal bir vakıa olan yoksulluk, insanın hayatını devam ettirecek maddi imkânı olmama halidir. Bununla birlikte sosyo-ekonomik şartlar sebebiyle hayatî ihtiyaçlar değışiklik arz edebilir. Ancak insan, hayatını sürdürebilmek için belli ölçüde beslenmek, giyinmek, barınmak ve sağlıklı olmak zorundadır.

Tarihte yoksulu olmayan bir toplum nerdeyse hiç yoktur. Her toplumun büyük bir ihtimalle evsiz, muhacir, dul, çocuk, yaşlılardan oluşan dezavantajlı kesimleri olduğu bir vakıadır. Her toplum, kültürel ve sosyal yapısına uygun şekilde bu kesimin hayatını sürdürebilmesi için kendine özgü mekanizmalar geliştirmiştir. Osmanlı Devleti ve halkı da başından itibaren fakirlerin hayatını kolaylaştırmada üzerine düşeni yapmaktan geri durmamıştır. Sultanlar başta olmak üzere, aile fertleri ile büyük devlet adamları bu konuda özel bir hassasiyet göstermişlerdir. Tanzimat'la birlikte devlette başlayan kurumsallaşma faaliyetleri sonucunda darülaceze, ıslahhâne, dulhane ve gurebâ hastaneleri, mektepler gibi kurumlar ihdas edilmiştir.

Bu çalışmada XIX. yüzyıl sonunda Bursa halkının yoksul kesimi incelenecektir. Tez, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de yoksulluk ve yoksulluğun nedenleri üzerinde durulacaktır. İkinci Bölüm'de ise Bursa gazetesinde yer alan bilgiler doğrultusunda fakirlere yönelik izlenen politika ve yardımlar ele alınacaktır.

Tezi hazırlarken desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. M. Asım Yediyıldız'a şükranlarımı sunarım. Bununla birlikte araştırma konusunun tespiti ve diğer yardımlarından ötürü değerli hocalarımdan Prof. Dr. Mefail Hızlı'ya, jüri üyeliğimi kabul edip eleştirilerini benden esirgemeyen Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye ve resmî yükümlülüğü bulunmadığı halde tezin her noktasında okuma lütfunda bulunup öneriler sunan kıymetli Prof. Dr. Ali İhsan Karataş hocama minnettarım. Yazım aşamasında zorlandığım noktalarda yardımlarını esirgemeyen meslektaşlarım Arş. Gör. Nesime Beyza Kemikli, Arş. Gör. Fatıma Zehra Erdoğan ve kıymetli anneme, tezin son okumasını yapan değerli arkadaşım Şeyma Ceylan'a, bu süreçte her daim yanımda hissettiğim babama ve kardeşime teşekkürü borç bilirim. İhtiyaç duyduğum her an yönlendirmeleriyle çalışmama ışık tutan, hiçbir teşekkürün karşılığı olamayacak özverisi için sevgili eşim Engin Sandık'a müteşekkirim.

Sümeyye ELİTAŞ SANDIK

Bursa-2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU	2
BİRİNCİ BÖLÜM	
SOSYO-EKONOMİK YAPI VE YOKSULLUK	
1. YOKSULLUK	7
1.1. Bursa Halkının Toplum ve Yoksulluk Algısı.....	8
2. BURSA’NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI.....	10
3. YOKSULLUĞUN SEBEPLERİ.....	14
3.1. Ekonomik Şartlar.....	14
3.2. Doğal Afetler.....	18
3.3. Salgın Hastalıklar.....	21
3.4. Kötü Alışkanlıklar.....	22
3.4.1. Dolandırıcılık.....	22
3.4.2. Yolsuzluk ve Hırsızlık.....	26
3.4.3. Kumar	28
İKİNCİ BÖLÜM	
BURSA’DA YOKSULLAR VE YOKSULLUKLA MÜCADELE	
1. YOKSULLAR	31
1.1. Muhacirler	38
1.2. Yetimler.....	45
1.3. Dullar.....	48
1.4. Dilenciler	49
2. YARDIMLAR	51

2.1. Kamu Yardımları.....	51
2.1.1. Devlet Yardımları.....	51
2.1.2. Eytam Sandıkları	53
2.1.3. Ziraat Bankası	55
2.1.4. Islahhâne	59
2.1.5. Darülaceze.....	65
2.1.6. Bursa Gureba Hastanesi.....	67
2.1.7. Valilik ve Belediye Hizmetleri.....	71
2.2. Vakıflar	75
2.3. Diğer	77
SONUÇ.....	80
KAYNAKÇA	82
EKLER.....	90

KISALTMALAR

Bkz. / bkz.	: Bakınız
BOA.	: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
DH.MKT	: Dâhiliye Mektûbî Kalemi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicrî
Haz.	: Yayına hazırlayan
İ.DH.	: İrâde Dahiliye
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
M.	: Miladî
Neş.	: Neşreden
No.	: Numara
R.	: Rumî
Sad.	: sadeleştiren
A.}MKT.UM	: Sadâret Umûm Vilâyet Evrâkı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Y.PRK.AZJ	: Yıldız Arzuhal Jurnal
Y.PRK.KOM	: Yıldız Komisyonlar Mâruzâtı
Y.PRK.MM	: Yıldız Mâbeyn Müşiriyeti
Y.PRK.UM	: Yıldız Umûmî

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Her toplum çeşitli zümrelerden teşekkül etmekte ve zamanla bu yapı değişim ve dönüşüm geçirmektedir. Küresel anlamda yoksul bir kesim olduğu ve bunun çözülmesi gereken sosyal bir sorun oluşturduğu bilinmektedir.¹ Tüm devletler ve uluslar fakirlik sorunuyla uğraşmak ve belli politikalar geliştirmek zorunda kalmışlardır. Bu hususta İslam tarihine baktığımızda Hz. Peygamber döneminden beri toplumdaki fakirler gözetilmiş, yoksullukla mücadele edilip muhtaç kimse kalmaması için önemli tedbirler alınmıştır. Ensar ve Muhacir arasında kurulan muâhât, kölelerin serbest bırakılması, vakıf müesseselerine teşvik edilmesi, infak, zekât, sadaka gibi fakirleri muhafaza etmeye yönelik mükellefiyetler bunlara örnek gösterilebilir. Devlet, gerektiğinde borçlu ve yoksul kimselere kendi bütçesinden de destek sağlamıştır. İlk dönemlerden itibaren İslam devleti yalnız Müslümanların değil fakir gayrimüslim vatandaşların da haklarını gözeterek onlardan vergi almamış, aile fertleri de dahil olmak üzere geçimlerini üstlenmiştir.²

İslam dini, ihtiyaç sahiplerine bu desteklerin yanı sıra çalışmayı ve faydalı işler yapmayı emretmiş, dilenciliği hoş karşılamamıştır. Kişinin kendi emeği neticesinde kazandığı geliri, başkasının yardımıyla geçinmesinden üstün görmüştür. Kişinin yoksulluktan kurtulmak için çaba ve gayret göstermesi önemlidir fakat, fakirliğin zenginlikten üstün olduğu anlayışının hâkim olduğu bir çevre vardır.³ Ayet ve hadislerin sürekli çalışmayı teşvik etmesi ve tembelliği yermesine rağmen İslam dünyasının karşı karşıya olduğu yoksulluk, en önemli sorunlardan biri haline gelmiştir. Bireylerin fakirliği toplumun da sefaletine yol açmaktadır. Yoksul toplumlar başkalarının boyunduruğu altına girmek mecburiyetinde kalır. Yaşamı idame ettirme ve gelişme yolunda kurulacak yol, çeşme, cami, okul, vakıf gibi kurumlar ve hayır hizmetleri zenginlikle gerçekleştirilebilir. Bu sebeple kişilerin yoksulluktan kurtulmak için kişisel çabaları da önemlidir. Çeşitli zamanlarda maddî sıkıntılar çekse de Hz. Peygamber'in refah

¹ *Yoksulluk ve Türkiye'de Yoksullukla Mücadele Politikaları*, ed. Bedrettin Kesgin vd. (İstanbul: Berdan Matbaası, 2017), 5.

² Osman Eskiçioğlu, "Fakir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/130.

³ Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi* (İstanbul: Elif Yayınları, 2004), 280.

düzeşinin yükseldiği dönemler olmuştur. Kişinin maddi kazanç sağlaması yalnız kendi için değil bulunduğu topluma fayda sağlaması açısından da mühimdir.

Yoksulluk günümüz toplumlarının da canını yakan en ciddi sorunların başında gelmektedir. Bu durum Türkiye'nin ve onun geçmişini oluşturan Osmanlıların da bir gerçeğidir. Bugün fakirlik olgusuna yaklaşırken doğru çözümler üretebilmek için ister istemez onun tarihî arka planını görmek gerekmektedir. Ancak ne yazık ki, bu sorun şu ana kadar pek az çalışmanın konusu olmuştur. Bundan dolayı yeni bir kaynak kullanılarak II. Abdülhamid döneminde Bursa'da yoksulluk vakasını incelemenin gerekli ve uygun olacağı düşünölmüştür. Çalışmanın ana kaynağını teşkil eden Bursa gazetesi bu bakımdan zengin bir içeriğe sahiptir. Sosyal, kültürel ve ekonomik pek çok gelişme gazeteler aracılığıyla öğrenilebilmektedir. Döneme dair olayların toplumda ne şekilde değerlendirildiğinin geri dönütleri de basın yoluyla edinilmektedir. Bunların bir bölümü de yoksulların yaşam şartları, onlara yapılan yardımlar, yardım kuruluşları gibi tezde ele alınacak konularla ilgilidir.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE METODU

Bu çalışma II. Abdülhamid döneminde Bursa halkında yoksul zümrenin durumunu incelemektedir. “Yoksulluk nedir? Yoksullar kimlerden oluşmaktadır? O gün yoksulluk nasıl algılanmakta ve yoksul kime denmekteydi? Osmanlı toplumu yoksullara ne şekilde bakmaktaydı? Onların yoksul olarak gördüklerini biz de yoksul olarak görür müyüz? Yoksullar için özel olarak oluşturulan kurumlar var mıdır? Yoksullara yönelik yardımlar süreklilik sağlamış mıdır? Yoksullar genellikle şehrin hangi bölgesinde oturmaktadır? Yoksullar daha ziyade tarım nüfusunu mu oluşturuyor? Yoksullar arasında muhacirlerin durumu nedir? Şehrin yerlilerinin göçmenlere bakışı nedir? Yoksulların diğer nüfusla ilişkileri nasıl seyretmektedir? Yoksullukta cinsiyet faktörü etkili midir?” gibi sorulara cevap aranmıştır.

Yoksulluk konusuyla ilgili bilgi veren araştırmalardan birisi Ali İhsan Karataş'a aittir. *XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı* isimli makaleden ibaret olan bu çalışmada, tereke kayıtları esas alınarak 18. yüzyılda Bursa toplumunu oluşturan halkın iktisadî durumu fakirlik, orta hallilik ve zenginlik açısından incelenmiştir. Ancak, 19. yüzyıl özelinde yoksulluğa dair yapılan bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Ana kaynağı oluşturan Bursa gazetesi (1890-1893) (150 sayı), Bursa'nın resmî olmayan ilk gazetesidir. Gazete "30 Rebiülevvel 1308 – 13 Kasım 1890"da haftalık olarak Murad Emrî Efendi⁴ tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. 1890-1912 yılları arasında Perşembe günleri haftada bir yayınlanmıştır. Kopuk olması ve günümüze ulaşmaması sebebiyle 150 sayıdan sonraki nüshalar teze dahil edilmemiştir.

Bursa gazetesi 48. sayıya kadar 3 sütun 4 sayfa halinde düzenlenmiştir. Daha sonra 4 sütun 8 sayfa şeklinde çıkarılmıştır. Bursa gazetesinde ağır bir dil kullanılmıştır. Padişaha övgü ve bağlılık her nüshada belirgin şekilde göze çarpmaktadır. Edebiyattan sanata, sosyal hayattan ekonomiye, ziraattan yabancı ülke hakkındaki bilgilere kadar her türlü konuda fikir yazıları, makaleler ve havadisler yer almaktadır. Memurların tayin ve yükselmeleri ile kendilerine verilen nişanlar da haberler arasında bulunmaktadır. Halktan gelen okuyucu mektupları da gazetede yer almıştır. Nüshaların son sayfasında ise ticarî hayata dair ürünler, satılık arsa ve evler hakkında çeşitli ilanlara yer verilmiştir. Bursa'yla alakalı her tür ilan gayet ucuz bir fiyatla gazeteye kabul edilmiştir. İlan vermek isteyenlerin, yoksul olduklarına dair mahkeme sonucunda edinilen belgenin gazeteye iletmesi neticesinde bu gibi ilanlar ücretsiz yayınlanmıştır.⁵ Hemen hemen bütün ilçelerde ve Bursa'yla irtibatlı komşu illerde yaşanan olayları içeren haberler muhbirler aracılığıyla gazeteye ulaştırılmıştır.

Bursa gazetesi üzerinden yapılan çalışmalar tez sürecinde araştırmaya ışık tutmuştur. Dr. İbrahim İmran Öztahtalı'nın *Ömrünün Sonbaharında Bir yaban Gülü Bursalı Murad Emrî ve Divanı* ismiyle basılan doktora tezi, gazete hakkında bilgiler sunmaktadır. Öztahtalı'nın *XIX. Yüzyılda Bursa'da Tiyatro Faaliyetleri ve Bursa Gazetesi'nde Bazı Tiyatro Haberleri* ile Mürvet Özçelik'in *Bursa Gazetesinde (1891-*

⁴ Tırhala'da 1850 senesinde doğan Murad Emrî Efendi'nin Bursa'ya ailesiyle birlikte göç etmesi 1882 yılına denk gelmektedir. Düzenli eğitim görmemesinden kaynaklanan eğitim eksikliğini, oluşturduğu şahsi kütüphanesindeki okuma faaliyetleriyle gidermiştir. Kitaplığında on binden fazla kitap bulunmaktadır. Bursa'da Kütüphane-i Emrî adıyla bir kütüphane kurarak kültür hayatına katkıda bulunacak çok sayıda eseri Bursa halkıyla buluşturmuştur. İstanbul'dan da zaman zaman kitap satın alarak çeşitliliği artırmıştır. İlim çevrelerinden kopmamak ve buradaki insanlarla irtibat kurmak için bir kütüphane kurmuştur. Sonrasında Matbaa-i Emrî adında bir matbaa kurarak yayın faaliyetlerine burada devam etmiştir. Bursa gazetesinden hemen sonra *Sanayi* isimli dönemin ekonomik gelişmelerine dair bir gazete çıkarmaya başlamış, fakat birkaç sayı çıktıktan sonra devamı gelmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim İmran Öztahtalı, *Ömrünün Sonbaharında Bir yaban Gülü Bursalı Murad Emrî Efendi ve Divanı* (İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2021), 25-30.

⁵ *Bursa Gazetesi* (6 Rebiülahir 1311-17 Ekim 1893), 1.

1892) *Kadına Dair Haberlerin Analizi* adlı makaleleri gazete üzerinden yapılan spesifik çalışmalardır. Özçelik'in *19. Yüzyıl Sonunda (1890-1893) Bursa Sosyal Hayatının Basındaki Yansıması: Bursa Gazetesi Örneği* isimli yüksek lisans tezi ise şehrin sosyal yapısının sosyolojik açıdan ele alınması, ayrıntılı bilgiler içermesi bakımından önemlidir.

Döneme dair birincil kaynaklardan diğeri salnâmelerdir. Osmanlı kent tarihi için önem taşıyan Vilâyet Salnâmeleri nüfus bilgileri, sosyal ve ekonomik hayata dair zengin malumata sahiptir. Tezde, Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi Def'a 17, Def'a 18, Def'a 19, Def'a 20 basımları kullanılmıştır. İçerisindeki sayısal veriler, doğrusal ilerlemediğinden dolayı salnâmelerdeki bilgilere temkinli yaklaşılarak diğerkaynaklarla karşılaştırılmıştır.

Sacide Nur Akkaya'nın *Abdülhamid Döneminde Toplumsal Hayat* isimli basılmış doktora tezinde Mâlumat gazetesinde yayınlanan taşra mektuplarını ele alarak yaptığı 1894-1904 yıllarını ihtiva eden çalışma, incelenen dönemin hemen akabindeki yıllara tesadüf etmesi açısından değerlidir. Hudâvendigâr Vilâyeti'nden 126 mektup gönderilmiş olmakla birlikte 28'i Bursa'ya dair bilgiler sunmaktadır.

Abdülgaffar Aslan'ın *Kur'ân Ekseninde Fakirlik Problemi*, Saffet Sancaklı'nın *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, Faruk Beşer'in *İslam'da Zenginlik ve Fakirlik*, Yusuf el-Kardavi'nin *Fakirlik Problemi Karşısında İslam* adlı eserleri özellikle İslam'da yoksulluk hakkındaki yaklaşımları ve üretilen politikaları inceleme açısından zengin bilgiler ihtiva etmektedir.

Araştırmada ilk önce Hasan Duman kataloğu⁶ esas alınarak Bursa gazetesi nüshaları, Bursa İl Halk Kütüphanesi, İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı (Belediye Kütüphanesi), Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Milli Kütüphane taranıp elde edilmiştir. Ardından tüm nüshalardaki yoksullukla ilgili haberler fişlenmiş ve transkripsiyonları yapılarak deşifre edilmiştir. Araştırmada ansiklopediler, ikincil kaynaklar, makaleler ve lisansüstü tezlerden de yararlanılmıştır.

⁶ Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu (1828-1928)* (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000), 1/518.

Bursa gazetesinde 1890-1893 yılları arasını ihtiva eden 150 sayı içerisinde yayımlanan haberler ışığında, II. Abdülhamid dönemi Bursa'sında sosyal ve ekonomik hayatın içerisinde yoksullar ve yaşantıları ortaya konulmuştur. Bu haberler iki ana bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde öncelikle yoksulluğun tanımı yapılarak fakirliği hangi dinamiklerin ürettiği izah edilmeye çalışılmıştır. Sonra farklı din mensuplarının yoksulluğa bakışı ele alınmıştır. Daha sonra Bursa şehrinin sosyal ve ekonomik yapısı tasvir edilerek yoksulluğa sebep olan faktörlerin analizi gerçekleştirilmiştir.

Yoksulluğa dair gerekli tanımlamalar ve sebepleri işlendikten sonra Bursa sakinlerinin kimlerden oluştuğu, yoksulların bulunup bulunmadığı, yoksulların sosyo-ekonomik ve kültürel durumları, yoksulluk sorunuyla ilgili üretilen çözümler gibi meseleler analiz edilerek değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
SOSYO-EKONOMİK YAPI VE YOKSULLUK

1. YOKSULLUK

Yapılan araştırmalarda sosyal bir olgu olan yoksulluğun kişinin hayatını sürdürebilmek için olmazsa olmaz temel ihtiyaçlarından yoksunluğu olarak tanımlanmıştır.⁷ Toplumsal bir varlık olan insanın, hayatını devam ettirmesi için beslenme, barınma, sağlık ve giyim gibi gereksinimlerinin asgarî Şekilde karşılanması Şarttır. Söz konusu ihtiyaçlar zaman ve mekâna göre çeşitlilik arz edebilir.⁸ Yoksulluk olgusu, yaşam standartlarıyla da yakından ilişkilidir.⁹ Dolayısıyla üzerinde görüş birliğine varılmış tek bir yoksulluk tanımından söz edilemez. Bakış açılarına, değer sistemlerine ve toplumsal yapıya göre değişiklik gösterebilmektedir.¹⁰

Kendisi, ailesi ve çocukları için zarurî gereksinimlerini temin edemeyen ve ihtiyaçlarını karşılayamayan kimseye yoksul denir.¹¹ Bursa gazetesinde yoksul kişilerden yerine göre *fakir, fukarâ, bîçare, gurebâ, düşkün, meczup ve miskin* olarak söz edilmiştir. Kısaca gelirleri geçimi için yetersiz olan bireyler yoksul kategorisinde değerlendirilir. İncelenen dönem Bursa'sında halkın en azından bir kısmının fakir olduğu görülmektedir. İşsizler, çalışmaya g yetiremeyenler, engelliler, yaşlılar, dullar ve yetimler genellikle bu tabakayı oluşturmaktadır.

Yoksulluğun en önemli etkenlerinden biri ekonomik Őartlardır. Enflasyon, fiyat dengesizliği, işsizlik, yüksek faiz, ihtikar, yolsuzluk, gelir dağılımı bozukluğu, yetersiz üretim, üreticinin emeğinin karşılığını olması gereken değerde alamaması, glerden kaynaklanan hızlı nüfus artışı ve kayıt dışı istihdamlar fakirliğin sebepleri arasındadır. Kişilerin tembellik ve beceriksizliği olayı daha dramatikleştirmektedir. Yaşanan doğal afetler ile salgın hastalıklar da yoksulluk üreten amillerdir.¹² İncelenen dönemde yaşanan bu hadiseler, Bursa halkının bir kısmının eğitim ve sağlığı üzerinde olumsuz sonuçlar

⁷ Gordon Marshall, "Yoksulluk", *Sosyoloji Szluğ*, ev. Osman Akınhay & Derya Kömürcü (Ankara: Bilim Ve Sanat Yayınları, 1999), 825.

⁸ Muammer Ak, "Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk", *Akademik Bakış Dergisi* 54 (Mart - Nisan 2016), 296-297.

⁹ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, haz. Cemal Güzel (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), 386.

¹⁰ Fikret Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 63.

¹¹ Yusuf el- Kardâvî, *Fakirlik Problemi Karşısında İşlâm*, ter. Abdlvehhap Öztürk (Ankara: Nur Yayınları, 1975), 24.

¹² Ali Seyyar, "Sosyal Siyaset Açısından Yoksulluğa Karşı Mücadele", *Yoksulluk*, ed. Ahmet Emre Bilgili & İbrahim Altan (İstanbul: Deniz Feneri Yayınları, 2003), 47-48.

doğurduğu gibi fakirleşmelerine de yol açmıştır. İlerideki bölümlerde fakirliğin nedenleri işlenirken konuya açıklık getirilecektir.

1.1. Bursa Halkının Toplum ve Yoksulluk Algısı

Bu bölümde XIX. yüzyıl Bursa halkının yoksulluğu ve yoksulları nasıl algıladığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Zira toplumsal zihniyetin genel olarak ekonomiyle, özelde yoksullukla yakından ilişkili olduğu, başka bir ifadeyle iktisadî şartların zihniyeti zihniyetin de yoksulluğu belirlediği rahatlıkla söylenebilir. Diğer yandan Hristiyan, Yahudi, Ermeni ve Müslümanlar gibi farklı etnik ve dinî yapılardan oluşan bir halkın da yoksulluğu aynı şekilde algılamasını beklemek doğru olmasa gerekir. İncelenen dönemde Bursa'da nüfusun bir bölümünü oluşturan Yahudilerin yoksulluğa bakışı ve hayatı algılayışı kutsal kitabı olan Tevrat ilkeleriyle yakından bağlantılı olmalıdır.¹³ Sözgelimi Tevrat'ın bu konuya yaklaşımı şöyledir: Yoksullar desteklenmeli,¹⁴ gerektiğinde kendilerine borç verilmelidir.¹⁵ Fakirlere yardım etmek malı azaltmaz, onlara yaptıkları yardımın karşılığını Tanrı verecektir. Fakirden yüz çevirenler lanetlenmiştir.¹⁶ İnsan çalışmakla zengin olabilir, tembellik edildiğinde fakir düşülebilir.¹⁷ Kolay kazanç yollarına alışmak tercih edilmemelidir.¹⁸

Görüldüğü üzere fakirliği ve zenginliği Tanrı'dan bilen Yahudilik, bir taraftan yoksul olmamak için çalışmayı öğütlerken, diğer yandan fakirlerin desteklenmesini tavsiye eder. Ayrıca sosyo-ekonomik dengesizlikleri kaldırabilmek için yedi yılda bir borçların silinmesi, borçluluk dolasıyla topraksız kalınması gibi bir durum doğduğu için elli senede bir eski toprağın geri verilmesi Tevrat'ta emredilmiştir.¹⁹ Nihayet yoksulluğun her dönemde var olacağını kabul eden²⁰ Yahudilik, fakirlere yardım edilmesini ister. Çünkü Tanrı, yoksulların yardımcısı ve koruyucusudur.²¹

¹³ *Kitâb-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), I. Samuel 2/6-8.

¹⁴ Abdülğaffar Aslan, *Kur'an Ekseninde Fakirlik Problemi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2003), 24.

¹⁵ Tesniye 15/7-8. Ayrıca bkz. Çıkış 22/25; Süleyman'ın Meselleri 22/22; Tesniye 15/9-11.

¹⁶ Süleyman'ın Meselleri 19/17; Süleyman'ın Meselleri 28/27; Süleyman'ın Meselleri 14/31, Süleyman'ın Meselleri 31/9.

¹⁷ Vaiz 4/14-15.

¹⁸ Süleyman'ın Meselleri 10/4. Ayrıca bkz. 2/13; 28/19.

¹⁹ Tesniye 15/1-4; Levililer 25/8-28.

²⁰ Tesniye 15/11.

²¹ Çıkış 22/25; Tesniye 10/17-19.

Büyük ilahî dinlerden bir diğeri olan Hristiyanlıkta da durum pek farklı değildir. Yoksulu olmayan bir toplum olmayacağını varsayan bu dinin öğretilerinde,²² yoksulluk esasen kutsal Tanrı'nın bir lütfudur. Hristiyanlığa göre Tanrı ve zenginlik iki ayrı efendidir. Aynı anda ikisine birden kulluk edilemeyeceğinden insan Tanrı'ya hizmet etmelidir.²³ Zira İsa Mesih servet sahibi kişilerin Tanrı'nın egemenliğine girmesinin çok zor olacağını söylemiştir.²⁴ Hristiyanlıkta Tanrı'nın merhameti, fakir olanlara, dünya nimetlerini önemsemeyip elindekileri diğerleriyle cömertçe paylaşanlardır.²⁵ Yoksullara yapılan yardım Tanrı'ya yapılmış gibidir.²⁶ Kâmil insan olabilmek fakirlere vermekle mümkündür.²⁷ Asıl hırsızlık fakirleri, yetimleri ve dulları mahrum etmektir.²⁸ Mal, gümüş ve altın yağın zenginleri kötü bir akıbet beklemektedir.²⁹

Fakirliği olumlayan, zenginliği yeren Hristiyanlığın aksine İslam orta yolu tercih etmiştir. Son ilahî din İslam'a göre ise Allah, kullarını açlık gibi sıkıntılarla imtihan edecektir.³⁰ Çünkü insana dünyada rahat ve bolluk içerisinde bir hayat vaat edilmemiştir, fakat fakir olmak da tavsiye edilmemiştir.³¹ Tam tersine insanın dünya nimetlerinden faydalanması ve nasibini unutmaması öğütlenmiştir.³² Bununla birlikte fakirlik dahil bir sıkıntıyla karşılaşıldığında kişinin sabretmesi neticesinde ahirette mükâfatlandırılacağı bildirilmiştir.³³ Allah çalışmayı, infak etmeyi istemektedir.³⁴

Toplumun kahir ekseriyetini oluşturan Müslüman kesimin inandığı İslam ise zenginliğin belli ellerde toplanmasını hoş görmemiştir.³⁵ Müslüman bir toplum olan Osmanlılar, bir hayır müessesesi olan ve fakirlere de yardım eden vakıfları yaygın şekilde kullanmıştır. Fakirler bu kurum vasıtasıyla korunmuşlardır. Fakirlere yardım etmemek

²² Yuhanna 12/8.

²³ Matta 6/24.

²⁴ Markos 10/23.

²⁵ Meinrad Stenzel, "Poverty", *Bauer Encyclopedia of Biblical Theology*, ed. Johannes Baptist Bauer (New York: Herder and Herder, 1970), 673. Bkz. Mustafa Göregen, "Dinlerde Dünyadan Feragat Etme (Fakirlik) Düşüncesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2013), 392.

²⁶ Matta 25/40. Ayrıca bkz. 5/6; 18/5; Luka 6/38; Romalılara Mektup 12/15.

²⁷ Matta 19/21-22. Ayrıca bkz. 12/33.

²⁸ Eyüp 24/3; Yuhanna 12/4-7.

²⁹ Matta 6/19. Ayrıca bkz. 10/9; 19/23-26.

³⁰ el-Enbiya 21/35; el-Bakara 2/155.

³¹ el-Bakara 2/155.

³² el-Kasas 28/77. Ayrıca bkz. Faruk Beşer, *İslam'da Zenginlik ve Fakirlik* (İstanbul: Nûn Yayıncılık, 2016), 73.

³³ el-Bakara 2/155.

³⁴ ez-Zuhruf 43/32. Ayrıca bkz. el-En'âm 6/165; el-Hadîd 57/7; el-Hadîd 57/7.

³⁵ el-Bakara 2/3.

nimeti takdir etmemek olarak algılanmıştır.³⁶ Allah rızasını gözeterek karşılıksız yardım yapmanın ahirette karşılığı kat kat olacağı inancı hakimdir.³⁷ Sevdiği maldan yakınlarına, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan ve zekâtını verenler, asıl erdemli kimseler olarak nitelendirilmiştir.³⁸ Aksine davrananlar, başa kakarak yardım yapanlar uyarılmıştır.³⁹ Zekâtın malları artıracağı belirtilmiştir.⁴⁰

Sonuç olarak yoksul ve yoksullukla ilgili büyük dinler genel olarak fakirin desteklenmesini öğütlemişlerdir. Osmanlı tebaası olan Hristiyan ve Yahudilerin de Müslümanlar gibi yoksullara yardım ettikleri müşahede edilmektedir ki, bunda mensup oldukları dinin ve ortak kültürün ciddi etkisi olduğu söylenebilir.

2. BURSA'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

1855 yılında gerçekleşen büyük ve yıkıcı depremde tamamen harap olan Bursa şehri sonrasında yeniden imar edilmeye çalışılsa da meydana gelen deprem ve büyüklü küçüklü yangınlarda tarihî servetinin büyük kısmını yitirmiştir.⁴¹ XIX. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen savaşlarda kaybedilen topraklardan Anadolu'ya hicret başlamıştır. En fazla göç 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında olmuş, Bursa en fazla muhacir iskân edilen yerlerin başında gelmiştir. Bu durum kentte sosyal ve ekonomik dengeleri değiştirmiştir. Bu sürecin neticesinde şehirdeki nüfusun ve sosyal işlevi olan kurumların sayısının bilinmesi büyük önem arz etmektedir. Çalışmanın sınırlandırıldığı seneler baz alındığında 1891 tarihli Hudâvendigâr Salnâmesi'ne göre Bursa'nın köylerinin toplam nüfusu 55.744'tür. Nüfusun 43.498'i yerli ve muhacir Müslüman olup onun da 21.812'si erkek, 21.686'sı kadınlardan oluşmaktaydı. Geri kalan 12.246'sı gayrimüslim idi.⁴² 1892 yılında ise Hudâvendigâr vilâyetinin merkezi olan Bursa sancağı; Mudanya, Gemlik, Mihaliç (Karacabey), Kirmastı (Mustafakemalpaşa), Atranos (Orhaneli) kazaları ile 634 adet köyü barındırır ve nüfusu 300 bine yakındır.⁴³ Aynı

³⁶ en-Nahl 16/71.

³⁷ el-Bakara 2/245; el-Bakara 2/265.

³⁸ el-Bakara 2/177.

³⁹ el-Fecr 89/18. Ayrıca bkz. en-Necm 53/39-40; el-Bakara 2/262, 264; eş-Şûrâ 42/27; el-En'âm 6/44.

⁴⁰ er-Rûm 30/39.

⁴¹ *Bursa Coğrafyası*, sad. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı, 74-75.

⁴² *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18 (Bursa: Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1309/1891), 107-108.

⁴³ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19 (Bursa: Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigâr, 1310/1892), 310.

tarihte, 10.500 hanenin bulunduğu 208 mahalleden oluşan Bursa'nın merkez nüfusu 76.703'tür. Yerli ve muhacir olmak üzere Müslüman olan nüfusun 29.349'u erkek, 29.953'ü kadın olup toplam 59.302'dir. Rumların sayısı 2.374 erkek, 2.784 kadın olmak üzere 5.158'dir. 3.506 erkek, 4.035 kadın toplam 7.541'i Ermeni; 300 erkek, 369 kadın toplam 669'u Katolik; 1.268 erkek, 1.280 kadın toplam 2.548'i Yahudi; 112 erkek 122 kadın olmak üzere 234'ü Protestan, Latin ve Bulgar'dır. Geriye kalan 718 erkek, 533 kadın toplam 1.251'i de yabancı tebaayı oluşturmaktadır.⁴⁴

Kadın	Erkek	Yekûn	Cemaat İsmi
29.953	29.349	59.302	Müslüman
2.784	2.374	5.158	Rum
4.035	3.506	7.541	Ermeni
369	300	669	Katolik
1.280	1.268	2.548	Yahudi
122	112	234	Protestan, Latin, Bulgar
533	718	1.251	Yabancı Tebaa
39.076	37.627	76.703	Yekûn

Tablo 1: 1892 Yılı Nüfus Cetveli

Kadim başkent olan Bursa, diğer şehirlere göre kültürel ve ekonomik olarak daha gelişmiş bir manzara arz etmektedir.⁴⁵ 1892 Hudâvendigâr Salnâmesi'ne göre, şehir merkezinde 165 cami-mescid, 57 mektep, 27 medrese, 7 imaret, 36 tekke ve zaviye, 7 kilise, 3 havra, 3 matbaadan oluşan dini ve kültürel yapılar bulunmaktadır. Ayrıca şehirde çeşitli mamuller üreten 36 fabrika, 28 değirmen, 100 fırın, 37 debbağhane, 13 boyahane, 49 han, 2930 dükkân ve mağaza yer almaktadır. 8 otel, 26 hamam, 2 tiyatro ve 262 kahvehane, bir ıslahhâne, hastane, darülaceze ve dulhane ile umumî bahçede farklı sosyal hizmetler görülüyordu. Devlet işlerinin yürütüldüğü bir hükümet konağı, bir belediye dairesi ve 10 karakolhane yanında sağlık hizmeti sunan 10 eczane de vardı.⁴⁶ Köylerin

⁴⁴ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19, 311-312.

⁴⁵ Ali İhsan Karataş, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (Haziran 2006), 54-87.

⁴⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19, 312. 1891'de hane sayısı 10.428'dir. Bkz. *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18, 102.

çoğunda okul yoktu, ancak valilik tarafından yapılan teşvikler üzerine bazılarında sıbyân mektebi açılmıştı.⁴⁷

Bursa’da geçim kaynağının önemli bir alanı tarım ve hayvancılıktı. Özellikle bu bölgede bol miktarda zeytin ile zeytinyağı üretiliyor ve çeşitli yerlere dağıtılıyordu.⁴⁸ Bursa’da üretilen kaymaklar, İstanbul’a gönderilmekteydi. Ayrıca tütün üretiminin yapıldığı şehirde nüfusun tamamı üretimle meşgul değildi. Erkeklerin bir kısmının senede yalnızca Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında koza yetiştirmek için faaliyet gösterdiği, geri kalan zamanlarını kahvehanelerde tükettiğini kaynaklar nakletmektedir. Kadınlar ise gerek bahçe işlerinde gerek ev işlerinde çalışırlardı. Köylerde iş yükü fazla olduğundan genç erkekler erken evlendirilirdi. Kadınlar ev işi haricinde havluculara ipek satar, ipek fabrikalarında çalışır, tütün devşirmeye gider, erkekler kahvede boş vakit geçirirken dahi kadınlar tarlada uğraşır.⁴⁹ Özellikle kadınların çalıştığı ipek üretimi Bursa’nın en temel geçim kaynaklarından birini oluşturuyordu.⁵⁰ İlk ipek fabrikası 1837 yılında açılmıştır.⁵¹ İpek böceği ve ipek tohumu üreten Bursa, bu ürünleri 1890’lardan itibaren Avrupa’ya ihraç etmekteydi. Devlet, Bursa’da bol miktarda ipek böceği ve ipek üretenleri öşür vergisinden en az üç sene muaf tutmak suretiyle ödüllendirmiştir.⁵² Köylerde de ipek böceği yetiştirilip koza üretilmiştir. Bu konuda köylü kadınların mahareti daha fazladır ve fabrikada çalışanların çoğu köylü kızlarıdır. Köylüler, genellikle çoğunlukla ziraat işleriyle meşguldü.⁵³ Bursa’ya bağlı köyler başta olmak üzere Gemlik, Mudanya, Kirmastı kazaları ile Ertuğrul sancağında 154 bin dönüm arazide dut yetiştirilmiştir.⁵⁴ Öte yandan Bursa’da gerek ipek gerekse pamuk ve yünden âbâni,⁵⁵ hakir,⁵⁶ mendil,

⁴⁷ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def’a 18, 107-108.

⁴⁸ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def’a 18, 108.

⁴⁹ *Bursa Coğrafyası*, sad. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı, 101-109.

⁵⁰ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def’a 18, 107-108.

⁵¹ Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Klavuzu*, sad. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı, 196.

⁵² Bakir alanlardan 50 dönüme kadar olan yerde dutluk yetiştirenler öşür vergisinden muaf tutulduğu gibi bakır bir madalya ile ödüllendiriliyorlardı. 100 dönüm olunca gümüş, 500 dönüm olunca da altın madalya veriliyordu. Bkz. *Bursa Gazetesi*, “İstihsâl-i Muâfiyet ve Âna Kesb-i İstihkâk” (28 Ramazan 1309-26 Nisan 1892), 2.

⁵³ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def’a 18, 107-108.

⁵⁴ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def’a 19, 314.

⁵⁵ Üzeri turuncu iplikle işlenmiş, daha çok sarık, bohça, kundak ve yorgan yüzü yapılan sarımtırak bir kumaş. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Âbâni-Âğbâni” (Erişim 11 Nisan 2022).

⁵⁶ Eskiden şalvar ve entari yapmakta kullanılan, işlemeli hissini verecek şekilde dokunmuş, sağlam ve kalın bir ipekli kumaş çeşidi. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Hakir” (Erişim 11 Nisan 2022).

bürüncek,⁵⁷ futa,⁵⁸ havlu ve peştamal gibi tekstil mamulleri üretiliyordu. Arakiye⁵⁹ ve abacılık gibi Bursa'ya mahsus görülen ürünler zamanla rağbet görmeyerek üretimden kaldırıldı. Elbiselik ve döşemelik için dokumalar yapılmaya başlansa da teşebbüsten öteye gidemedi.⁶⁰ Ertuğrul, Kütahya ve Karahisar sancaklarına tekstil ürünleri Mudanya iskelesinden sevk olunuyordu. Mudanya'da başlıca ekonomik faaliyet olarak ipekböceği yetiştiriliyor, koza üretiliyordu. Buradaki iki fabrika bu ipeği işleyerek döşemelik ve renkli bez gibi tekstil ürünleri elde ediyordu. Ayrıca ipekten ve pamuktan kumaş üreten özel 50 tezgâh vardı.⁶¹

Bursa'nın Filadar, Misi, Fodra gibi köylerinde üzüm yetiştirilirdi. Bu üzümlerden genellikle şarap, sirke, pekmez elde edilir ve diğer illere ihraç edilirdi. Demirtaş'ın şarabı ve Misi'nin pekmezi çok meşhurdur. Kestane de Bursa'da önemli bir gelir kaynağıydı. Bu kestaneler büyük miktarda İstanbul'a gönderilirdi. Toprakları ziraata elverişli olan şehirde şeftali, ayva, nar, elma gibi meyveler; buğday, arpa, çavdar, yulaf, mısır, burçak, keten, susam gibi hububatlar da üretilen diğer önemli tarım ürünleriydi.⁶² Emirali nahiyesinde senelik bir milyon kıyyeye yakın soğan elde edilir, bunlar kayıklarla İstanbul'a gönderilerek yaklaşık 250 bin kuruş gelir sağlanırdı.⁶³

Bir taşra şehri olan Bursa, özellikle XIX. yüzyılda yükselen bir ticaret merkezi olması ve kaplıcalarıyla önemli bir sağlık turizmi mekânı olarak gördüğü işlevle Osmanlı coğrafyasında büyük önemi haizdir.⁶⁴ İktisadi esirlikten kurtulmanın çözümünü yerli malına yönelmekte bulan Bursa halkı birçok girişimde bulunmuştur. Sanayi alanında fazla bir gelişme kaydetmemekle birlikte ipek üretiminde ve dokumacılıkta ilerleme göstermiştir. Tarım alanında ise verimli topraklara sahip olan şehir, bölgenin ihtiyacını karşılamanın yanında diğer bölgelere de ürün gönderimi sağlamıştır.

⁵⁷ Bükülmüş ham ipekten dokunan ince kumaş. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Bürümcük-Bürüncek" (Erişim 14 Nisan 2022).

⁵⁸ Vücûdun belden aşağı kısmını örtecek şekilde kuşanılan, genellikle ipekten bir nevi önlük, peştamal. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Futa" (Erişim 16 Nisan 2022).

⁵⁹ Dervişlerin başlarına giydikleri yünden veya pamukludan yapılmış bir nevi takke. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Arakiye" (Erişim 16 Nisan 2022).

⁶⁰ *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19, 314.

⁶¹ *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18, 108.

⁶² *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18, 107-108.

⁶³ *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18, 113.

⁶⁴ Burcu Kurt, "19. Yüzyılda Bursa ve Çevresindeki Hekimler", *Bursa Sağlık Tarihi*, ed. Ceyhun İrgil (Bursa Kültür A.Ş., 2017), 198.

3. YOKSULLUĞUN SEBEPLERİ

İncelenen dönem Bursa’ında yoksulluğun çeşitli sebeplerden kaynaklandığı görülmektedir. Devletin içerisinde bulunduğu maddî sıkıntılar ve yanlış politikalar, doğal afetler, salgın hastalıklar bunların başında gelmektedir. Yolsuzluk ve hırsızlık gibi ahlakî yozlaşmaların, kişinin fakirleşmesinde etkili olduğu görülmektedir. Bu kısımda söz konusu unsurların toplumda fakirliği nasıl meydana getirdiği daha ayrıntılı işlenecektir.

3.1. Ekonomik Şartlar

Çalışmanın ana kaynağını teşkil eden Bursa gazetesine yansıyan bilgilere göre fakirliğin başlıca sebeplerinden biri devrin ekonomik açıdan yetersiz oluşudur. Zira ücretli kesim bu yüzden sıkıntı yaşayabiliyordu. Örneğin, belediye doktorlarının, ücretsiz ameliyat etmek zorunda oldukları yaralı bir kimseye bakmak istememeleri şikayetlere konu olmuş, onlar da maaşların azlığından yakılarak kendilerini savunmuşlardı. Konu Adliye Nezâreti’ne intikal edince, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye’ye talimat verilip doktorların harcırah⁶⁵ almalarına imkân tanınmıştı.⁶⁶ Söğüt kasabasında da belediye gelirleri az olduğu için diplomalı doktorun ücreti verilememiştir. İtalya vatandaşlarından diplomasız bir kişi belediye dairesi tarafından istihdam edilerek 150 kuruş kadar cüzî bir maaş bağlanmıştı. Halbuki bir doktorun, yasal olarak diplomasız çalışması yasaktı. İstanbul’da tıp fakültesinden mezun birçok hekim olduğu halde kendilerine ücret ödenmesini sağlayacak bir bütçe olmadığı için istihdam edilememiştir.⁶⁷

Devlet memurları maaşların zamanında ödenmemesi sebebiyle geçim sıkıntısı yaşıyordu. 1893 senesinde Düyûn-ı Umûmiye memurlarının ekonomik şartlarını iyileştirmek üzere Mösyö Vonan Kayar, bir *idâne sandığı*⁶⁸ oluşturulmasını teklif etmişti. Eskişehir’den Konya’ya, Alaşehir’den Afyonkarahisar’a kadar demiryolu hatları uzatılacaktı. Bunlar için hükümet tarafından verilmesi gereken teminat akçesinin Düyûn-ı Umûmiye İdâresi’ne ait olan ödemesine karşılık demiryolu kumpanyalarından bazı yardımlar talep etmişti. Bu kumpanyaların her biri, Düyûn-ı Umûmiye *teshîlât*

⁶⁵ Görevle bir yere gönderilen kimseye yol masraflarına karşılık verilen para, yolluk. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Harcırah” (Erişim 1 Mayıs 2022).

⁶⁶ *Bursa Gazetesi* (21 Safer 1310-14 Eylül 1892), 5.

⁶⁷ *Bursa Gazetesi*, “Söğüt’ten Mektûb” (2 Cemaziyelevvel 1310-22 Kasım 1892), 3.

⁶⁸ Memurların maaşlarından ödemek üzere borç aldıkları sandık. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “İdâne” (Erişim 22 Nisan 2022).

*sandığına*⁶⁹ bir defaya mahsus ikişer bin liranın yanında senelik kilometre başına iki lira ödemesini üstlenmişti. Bahsedilen sandığın oluşturulmasına destek olmak üzere memur maaşlarından %1'ine el konulmuştu. Böylelikle hastalık ya da başka sebeplerden dolayı ihtiyaç arz eden veyahut vefat etmiş olan memur ailelerinin geçiminin sağlanması kararı alınmıştı.⁷⁰ Yine aynı yılda Maârif Nezâreti bünyesinde geçimini temin etmekte zorlanan memurlar için %50 faizle akçe borç vermek üzere idâne sandığı kurulmuştur.⁷¹ Memurların çeşitli nedenlerle hapse girmeleri halinde maaşları verilmiyor, bu da onları ekonomik sıkıntıya sokuyordu. Harcırah kararnamesine göre, cezaevinde tutuklu bulunan memurlardan beraat edenlerin, yargılamada geçen müddet süresince maaşlarının yarısının kendilerine verilmesi gerekmekteydi. Bu kararnameye rağmen, memurlara geriye dönük maaşlarının verilmemesi kararlaştırılmıştı. Başka gelirleri olmayan memurların aileleri bu tutukluluk sürecinde geçim sıkıntısı çekmiştir.⁷² Devlet eliyle gerçekleştirilen birtakım işlerde memurların kişisel tercihleri sebebiyle işçilerin ödemelerinde sıkıntılar yaşandığı da olmuştur. Örneğin, Edremit yolunun yapımında çalışan işçilerden bazılarının ücretleri mültezim⁷³ tarafından bilinmeyen bir sebeple verilmemiş ve bu kişiler han köşelerinde acınacak derecede sefil bir şekilde vakit geçirmek zorunda kalmıştır.⁷⁴

Osmanlıda altın ve gümüş para kullanılıyordu, zamanla bunların basılmasında malî olarak güçlük çeken devlet, *kâime* denilen kâğıt para basmaya başladı ve meydana gelen enflasyon halkın yoksullaşmasında etkili oldu.⁷⁵ Zira *ufaklık* denen madeni para olmadığı için, cebinde 1 mecdiye çeyreği olan 10 paradan 100 paraya, belki 3,5-4 kuruşa kadar bir şey alamamaktaydı, çünkü esnafta da çeyreğin üstünü verecek ufaklık yoktu. Hatta sarraflar bu nedenle mecdiye 18'e bozmak istemiyordu. Bir esnaf müşterisiyle 100 para 3 kuruşluk bir şey için pazarlığı bitirince müşteride ufaklığın olmaması satışların

⁶⁹ Memur, kâtip ve hademelere hizmet vermek üzere kurulan bu sandık bir komisyon tarafından idare edilecekti. Sandığın sermayesi ise Sultan II. Abdülhamid tarafından ihsan buyrulan 2 bin lira ile nizamnamede sandığa tahsis edilen muhtelif gelir kalemlerinden oluşuyordu. Sandık kapsam dahilindeki üyelerine ikraz yoluyla finansman sağlayacaktı. Bkz. Erol Ortabağ, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon* (İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği, 2018), 85.

⁷⁰ *Bursa Gazetesi* (7 Şevval 1310-24 Nisan 1893), 4.

⁷¹ *Bursa Gazetesi* (29 Safer 1311-11 Eylül 1893), 6.

⁷² *Bursa Gazetesi*, "Taht-ı Muhâkemedede Bulunanların Maaşı" (24 Rebiülahir 1310-15 Kasım 1892), 4-5.

⁷³ Devlet gelirlerinden birinin toplanması işini götürü olarak üzerine alan kimse, iltizamcı, kesenekçi, kesimci. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Mültezim" (Erişim 22 Nisan 2022).

⁷⁴ *Bursa Gazetesi* (17 Muharrem 1311-31 Temmuz 1893), 3.

⁷⁵ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmalı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 22.

feshine yol açıyordu.⁷⁶ Enflasyonun artışıyla ürün fiyatları sık sık değişiyor bu da ticareti zorlaştırıyordu. Bu durumda belli bir kesimin sabit geliri geçimlerine yetmeyince alım gücü düşüyor, yoksulların sayısı artıyordu. Nitekim 1891 senesi Şubat ayında köylüler fiyatlar yüksek olduğundan şiddetli geçen kışta yakacak kömür bulamamıştı.⁷⁷ Belediye kıyyesi 30-40 parya kadar çıkan kömürün fiyatını meclis kararıyla indirmek zorunda kalmıştı⁷⁸ Kömürden alınan kantar vergisinin⁷⁹ yüksekliği de halkı zorluyordu.⁸⁰ Eskişehir’den gönderilen bir mektupta 1893 senesinin Nisan ayında etin kıyyesinin önce 3 kuruşa, daha sonra da 8 kuruşa çıktığından şikayetçi olunmuştur. Bursa’da ise et fiyatı 7,5 kuruştur.⁸¹ Ancak her yerde durum aynı değildi. Örneğin Karahisar’da koyun eti 6 kuruşa, kara sığır eti 4 kuruşa satılmıştı. Zira koyun ve sığır burada daha ucuzdu.⁸² Mahsulün yetersiz olduğuna dair söylentiler de fiyatların artışında etkili olmuştur. Kozahaneye her gün gelen mahsul 100 bin kıyyeyi aşındı. Âlâ Bağdad kozaları 18 kuruşa satılabilmiş ve bu fiyat gerilemesi bir süre devam etmişti. Piyasanın artmasıyla birlikte, Bursa Bank şubesinin de çok sayıda satış yapmaya başlamasıyla 18 kuruşluk koza birden 19,5-20’ye satılmıştı.⁸³ Aynı yıl Haziran ve Temmuz aylarında Bursa’da sıcaklar 35 dereceye kadar çıktığı için afyon az çıkmıştır. Bu yüzden afyonun bir çekisi⁸⁴ 40 kuruş pahalıdır. Sebzelere ancak sakız kabağı sıcaklara dayanıklı olduğu için halk bu ürünün üretimine yönelmişti. İzmir, Aydın, Nazilli taraflarından bazı sebze ve et ürünleri Bursa’ya gelmişse de bunlar pahalı satıldıkları için yoksul halk manav ve kasaplara yanaşamamıştır.⁸⁵ Yine aynı sene vilâyet dâhilinde, özellikle Bursa kazasında susam mahsulü de bereketli olmuştur. Hatta önceki yirmi seneden beri mahsulün bu kadar

⁷⁶ *Bursa Gazetesi*, “Ufaklıktan Şikâyet” (19 Zilkade 1308-26 Haziran 1891), 2.

⁷⁷ Okka, 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Okka” (Erişim 25 Nisan 2022).

⁷⁸ *Bursa Gazetesi*, “Ricâ-yı Umûmî” (17 Receb 1308-26 Şubat 1891), 2.

⁷⁹ Kantar resmi: Tartı yapılan yerlerde kantarla tartılan eşyâdan alınan resmî ücret, kantar vergisi. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Kantar” (Erişim 30 Nisan 2022).

⁸⁰ *Bursa Gazetesi* (25 Cemaziyelahir 1309-26 Ocak 1892), 3.

⁸¹ *Bursa Gazetesi* (16 Ramazan 1310-3 Nisan 1893), 2. Civar illerdeki fiyat artışlarına dair Bursa gazetesinde Karahisar muhbirinin bildirdiğine göre şehirde buğdayın kilesi 10-12 kuruşa satılmaktayken bir hafta içerisinde birdenbire 20 kuruşa çıkmıştı. Bu artışın sebebi 15-20 gün süreyle enflasyonun düşürülmemesiyle beraber birkaç köy mahsulünün az olmasıydı. Bu fiyat artışında, bir önceki yıldan mağazalarında erzakları bulunan muhtekirlerin bu seneki mahsulün yetersiz olduğuna dair söylentilerinin de etkisi olmuştu. Bkz. *Bursa Gazetesi* (27 Zilkade 1310-12 Haziran 1893), 4.

⁸² *Bursa Gazetesi* (27 Zilkade 1310-12 Haziran 1893), 4.

⁸³ *Bursa Gazetesi*, “Koza Mahsulü” (26 Zilhicce 1310-11 Temmuz 1893), 4.

⁸⁴ Birine 250 kiloluk (eskiden 4 kantarlık) bir çeki taşı, diğerine ölçülecek mal konan, iki tablalı bir sırtık ve bu sırtığın asılı bulunduğu üç ayaklı sehpadan ibaret tartı âleti. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Çeki” (Erişim 24 Nisan 2022).

⁸⁵ *Bursa Gazetesi* (10 Muharrem 1311-24 Temmuz 1893), 4.

bereketli olduğu görülmemişti, ancak bir önceki yıl bir kile susam 45-50 kuruşa satılırken 1893'te 30 kuruştan fazlaya satılamamıştı. Bu da Bursa'daki yağhane sahiplerinin fiyat indirimi hususunda ittifak etmelerinden kaynaklanmıştı.⁸⁶ Ekim ayında, önceden 20 kuruşa satılan haşhaş 35, 100 paraya satılan haşhaş yağı 5'er kuruşa kadar satılmıştı.⁸⁷ Enflasyon düşük seyrettiğinde ise fakir halk bir nebze olsun rahatlıyordu. 1891 yılı Mayıs ayında Hudâvendigâr vilâyetindeki hububatlar bir önceki senenin mahsulatına oranla %20 civarında fazla olduğu için enflasyon artışı yaşanmamış, erzak fiyatı da gerçek değerinde dolaştığı için yoksul çiftçiler zorluk çekmemişti.⁸⁸

II. Abdülhamid halkın en temel ihtiyacı olan ekmeğe uygun fiyatla erişilebilmesi adına bir dizi tedbir aldı. 1877 senesinde Şehremaneti'nde bir ekmek komisyonu meydana getirildi. Yoksul halk için buğday ve mısır unu karıştırılarak daha uygun maliyetli düşük kaliteli ekmek üretildi. Padişahın emriyle 1879 yılında da fukara halk için daha düşük fiyatla üçüncü sınıf ekmek çıkarma teşebbüsleri başladı.⁸⁹ Ekmeği satarken belirlenen kurallar vardı. Fırıncılar pişkin ekmeğin ölçüsünü çok iyi bildikleri halde şahsî çıkarları için dört veya beş dirhem eksikle üretir, fakat cezaya uğramamak amacıyla belediye daireleri tarafından ekmek başına belirlenen ağırlığı korumak için hamur ekmek çıkarmaya teşebbüs etmeleri kişileri zarara uğrattı.⁹⁰ Erzak fiyatının azalması sebebiyle narhı 55 paradan 5 para indirilerek genel olarak fırıncı ekmeğinin 50, simitçi ekmeğinin 10 para indirimle 40 paraya sattırılması Habbazan Cemiyeti ve Meclis-i Emânet tarafından kararlaştırılmıştı. Erzak ile ekmek arasındaki oran ve etlerde azalma görülüyordu. Bursalılar, ekmeklerin ucuzlatılmasını, etlerin bolllaştırılmasını istiyordu.⁹¹

⁸⁶ *Bursa Gazetesi* (29 Rebiülevvel 1311-10 Ekim 1893), 4.

⁸⁷ *Bursa Gazetesi* (20 Rebiülahir 1311-31 Ekim 1893), 5.

⁸⁸ *Bursa Gazetesi*, "Feyz ve Bereket" (20 Şevval 1308-29 Mayıs 1891), 2.

⁸⁹ Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, 265-266.

⁹⁰ Bu zarar ziyani durdurmak için Avrupalıların yöntemi gazetede şu şekilde anlatılmaktadır: *Avrupa'da ekmek başına ağırlık belirlenir ve taneyle satılmaz. Yeterli miktar üzerine fiyat belirlenmesi şeklinde ekmeği tattırıp sattırırılar. Bu pek büyük faydayla sonuçlanmaktadır. Paris'te satılan ekmekler böyledir. Yaklaşık olarak on arşın uzunluğunda olup herkes, hatta en fakir bile bir (su) ile (bir su yaklaşık sekiz veya dokuz paradır) istediği vakit dilediği kadar o uzun ekmekten getirip satın alır. Bu sebeple herkes gelip istediği kadar kestirip, tarttırıp parasını verip alır gider. Bundan dolayı ekmekçiler hamur ekmek çıkarmaktan daima zarara uğrayacaklarından çalışma ve gayretlerini ekmeğin ağırlığına değil pişkinliğine sarf ederler. Bu sebeple ahali hamur ekmek yemekten, belediye çavuşları da her fırıncının ekmeğini tartmaktan kurtulmuş olur. Bursa Gazetesi (11 Rebiülahir 1309-14 Kasım 1891), 4-5.*

⁹¹ *Bursa Gazetesi*, "Etmek Fiyatı" (7 Ramazan 1309-5 Nisan 1892), 3.

Dönemin valisi Münir Paşa⁹² zamanında et ve ekme fiyatları önceki yıllara göre oldukça düşmüştü. Bu ise yoksul halkı çok sevindirmişti.⁹³

Sonuç olarak, yanlış para politikalarının devletle birlikte halkı yoksullaştırdığı, fakir halkın bu ekonomik ortamda çok daha fazla maddî sıkıntı çektiği görülmektedir. İncelenen dönemde valilerin ve belediyenin çabalarıyla Bursa'da denetimler gerçekleştirilerek pahalılık önlenmeye çalışılmıştır.

3.2. Doğal Afetler

Yoksulluğun diğer bir önemli nedeni doğal afetlerdir. Yıkımı en fazla olan afetlerin başında depremler gelmektedir. 1855 senesinde Bursa'da meydana gelen deprem sonucunda şehirdeki yapılar büyük hasar görmüş, bir kısmı tamamen yıkılmıştır.⁹⁴ Ulu Cami, Yıldırım Camii, Şehadet Camii, Emir Sultan Camii, Uzun Çarşı ve birçok ufak tefek camiler, hamamlar, ulu hanlar, çarşılar tahrip olmuş, Yeşil Cami ve türbesinde de çatlaklar meydana gelmiştir.⁹⁵ Ekonomik olarak büyük zarara uğrayan Bursa'nın imar edilmesi ve zenginleştirilmesi için epey süre gerekmiştir. Bu çalışmada incelenen zaman aralığı da böylesi zorlu şartların ardından gelen bir döneme rastlamaktadır.

Bursa'yı yoksullaştıran afetlerden diğeri yangınlardır. Şehrin tarihinde küçüklü büyüklü pek çok yangın görülmüştür. 1727'de Kayhan Çarşısı; 1756'da Kazzazlar, Sipahi Pazarı, Saraçhane ve Geyve Hanı çevresi, Çırapazarı; 1759'da Nasuhzade Zaviyesi; 1760'ta Bakırcılar Çarşısı, 1771'de Kayhan Çarşısı; 1772'de Büyük Mahkeme'de kâtip odaları; 1773'te Kayhan Çarşısı, Batpazarı ve Tahıl hanı civarı, Basmane ve Irgandı'nın altındaki Ermeni evlerinde yangınlar meydana gelmiştir. Sultan

⁹² Ahmed Münir Paşa, devletin çeşitli kademelerinde görevler almış, II. Abdülhamid döneminde iki defa Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi olarak vazifelendirilmiştir. İlkinde 20 Eylül 1891 (8 Eylül 1307)'de Mahmud Celaleddin Paşa'nın yerine atanmıştır. İkinci ataması 11 Ocak 1897'de Mustafa Zihni Paşa sonrası dönemdedir. Bursa'ya çok fazla sayıda hayır eseri bırakmış ve çeşitli icraatta bulunmuştur. Osmanlı ve Mecidi nişanları ile altın ve gümüş imtiyaz madalyaları verilmiştir. Vezir rütbesi 3 Zilhicce 1299 tarihidir. 69 yaşında vefat etmiş ve Emir Sultan haziresine defnedilmiştir. Bkz. R. Ruveyda Okumuş, "Ahmed Münir Paşa'nın Bursa Valiliği Yılları (1891-1897)", *Bursa Günlüğü* 11 (2020-2021); *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19, 81; *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 20 (Bursa: Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigar, 1311/1893), 98.

⁹³ *Bursa Gazetesi* (8 Şaban 1309-8 Mart 1892), 1.

⁹⁴ Besimi Özcan, "Bursa Depremleri (2 Mart-12 Nisan 1855)", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 5 (2010), 73.

⁹⁵ Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Klavuzu*, 196-199.

III. Selim döneminde Yeşil mahallesindeki bir evden başlayıp o bölgeyi tamamen yakıp kül etmesinden dolayı *Büyük Yangın* diye nitelendirilen bir vaka yaşanmıştır. 1855'te yaşanan büyük depremin ardından reji binasının olduğu yerden bir yangın başlamış, Tuz Pazarı'na kadar bütün yapıları kül ederek Bursa'yı viraneye döndürmüştür. 1863'te Setbaşı'nda bir fırından çıkan yangın Umurbey Camii'ne kadar uzanmış, dere içindeki otluklardan Gökdere'nin batı tarafına da geçerek hızlı esen rüzgarla ateşi büyüterek hoca Alizade Camii'nin son cemaat yerine kadar gelmiştir. 1873'te Kayhan Çarşısı'nda meydana gelen yangında camiyle beraber bütün dükkanlar yanmıştır. 1889'da Ulu Cami yanında bir leblebici dükkanından çıkan yangın, batı taraftaki Fetvahane'ye kadar olan yerleri yakmış ve caminin minareleri dahi tutuşmuştur.⁹⁶ Bursa gazetesinde yer alan bilgiye göre kentte yaşayanların birçoğu diğer vilâyetlerle kıyaslanamayacak derecede yoksuldur. Bundan dolayı evlerin ve diğer mekanların genellikle ahşap ve birbirine bitişik olduğu, bir yangın ortaya çıktığında yayılmasını engellemenin güçleştiği haberde anlatılmaktadır.⁹⁷ Her ne kadar gazetede böyle bir bilgi bulunsa da döneme dair incelenen diğer kaynaklarda Bursa şehrinin konumu ve ticarî imkanları itibarıyla diğer illere göre refah seviyesinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenen dönemde şehirde çıkan yangınlar çalışmanın ana kaynağını oluşturan gazeteye yansımıştır. Kimi etrafa sirayet ettirilmeden bastırılmış, evlerdeki küçük hasarlarla atlatılmıştır.⁹⁸ Emir hazretlerinin bitişiğinde bulunan Çınarönü civarında ve Hacı Seyfeddin mahallesinde iskân eden Şumnu muhacirlerinden Hasırcı Hüsmen Ağa'nın köydeki hanesinde iki kızıyla bulunduğu sırada geceleyin evden ateş çıkmıştır. Mahalle sakinleri ile Setbaşı ve Tatarlar tulumbalarıyla itfaiye memurları olay yerine yetişerek etrafa sıçramadan yangını bastırmışlardır. Bir çuval un haricinde geri kalan eşya

⁹⁶ Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Klavuzu*, 202-204.

⁹⁷ *Bursa Gazetesi* (10 Receb 1308-18 Şubat 1891), 2.

⁹⁸ *Bursa Gazetesi*, "Harîk" (9 Şaban 1310-20 Mart 1892), 1. *Eylülün dördüncü cumartesi günü Karahisar'da bir hanenin kömürlüğünde ateş çıkmış, söndürme çabaları neticesinde başka bir tarafa sirayet etmeksizin bastırılmıştır. Eylülün beşinci pazar günü akşamı saat birde Hristiyan mahallesinde Coşkunyan isminde bir kişinin hanesinin üst katındaki odanın dolabından yangın çıkarak bu dolap içindeki eşya tamamen ve odanın tavanı kısmen yanmıştır. Muhasebeci Hakki ve Nüfus Memuru Sadık Beylerin gayretleriyle diğer tarafa sirayet etmeden bastırılmıştır. Yanan haneye komşu olan Altunyan isimli kişinin çeşmesinden su almak üzere gidenlere kapının açılmadığı görülmüştür. Bkz. *Bursa Gazetesi* (29 Rebiülevvel 1311-10 Ekim 1893), 4. Saat beş raddelerinde Mudanya kazasının Bergos köyünde yangın meydana gelmiştir. Derhal Mudanya kazası kaymakamı Hasan Fehmi Bey itfaiye aletleri ve yeterli sayıda zaptiyeyi yanına alarak Mudanya kasabası ahalisinden birçok kişi de birlikte köye giderek iki mağaza ve iki hane yandıği halde başka yere sirayet etmeden bastırılmıştır. Meydana gelen zararın iki bin beş yüz lira olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. *Bursa Gazetesi* (29 Rebiülevvel 1311-10 Ekim 1893), 6.*

kurtarılamamıştır. Hayırseverliğiyle bilinen Avramidi Efendi bu yangından dolayı evsiz kalmış fakir aileye ait hanenin yeniden inşasını taahhüt etmiş, kereste ve diğer gerekli malzemeleri süratle taşıtmıştır.⁹⁹ Suyun yoksul mahallelerde az bulunması da yangınlara müdahaleye gecikmede etkili olmuştur. 10 Ağustos 1893 tarihinde Bursa'nın Gökçe mahallesinde çıkan yangında Çorbacı İsmail'in evi ile eşyaları tamamen yanmış ve yanındaki iki hane de yıkılmıştır. Kumandan Paşa Tabur Ağası Vâsıf Bey öncülüğünde ateşin söndürülmesi için çabalamışlardır. Mahallede suyun fazla bulunmaması sebebiyle ateşin geniş çembere yayılmasından korkulurken şiddetli esen rüzgârın aniden kesilmesiyle yangın ilerlemeden durdurulabilmiştir.¹⁰⁰

Bazı yangınlar kasıtlı olarak çıkarılmıştır. Örneğin, Karahisar'ın Karaman mahallesinde adlî sabıkalı Yörük oğlu Hasan Hüseyin ve arkadaşı Tellalbaşı Mustafa Ağa'nın oğlu Abdullah, 5 Nisan 1892 gecesinde Karahisar'ın Gündoğdu mahallesinde fukaradan Tûtî Hatun'un hanesinin kapısını katrana bulaştırıp kasten yakacakları sırada halktan bazı kişilerin oradan geçerken durumu fark etmesi üzerine yangın çıkması önlenmiştir.¹⁰¹ Halk, nice aileyi fakirliğe sürükleyen yangınlara karşı engelleyici tedbirler alınmasını istemiştir. Bunun üzerine Vilâyet-i Şâhâne tarafından, alınacak önlemler belirlenmiş ve yangınlar sebebiyle halkın yoksullaşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹⁰²

Kuraklığın yol açtığı kıtlık yoksulluğu oluşturan diğer amillerdendir.¹⁰³ 1891 senesi bağ bozumu mevsiminde haziran başlarından itibaren devam eden bir kuraklık yaşanmıştır. Tüm mahsulleri etkilediği gibi üzümün de yanmasına sebep olmuştur.

⁹⁹ *Bursa Gazetesi* (15 Cemaziyevvel 1310-5 Aralık 1892), 3.

¹⁰⁰ *Bursa Gazetesi* (22 Safer 1311-4 Eylül 1893), 6.

¹⁰¹ *Bursa Gazetesi* (12 Şevval 1309-10 Mayıs 1892), 5.

¹⁰² *Bursa Gazetesi* (24 Rebiülahir 1310-15 Kasım 1892), 4.

¹⁰³ Bu dönemde yaşanan kıtlığa bir örnek olarak Bursa gazetesinde geçen şu haber örnek verilebilir: *Bingazi sancağındaki Drina kazası ile diğer yerler livada ortaya çıkan kıtlık ve pahalılıktan dolayı ahali ve yoksulların ihtiyaçlarını kolaylaştırmak için şimdilik livaya ulaşacak olan erzak ve hububat gümrük vergisinin padişahın özel yardımı olarak kıtlık ve pahalılığın ortadan kaldırılmasında sâbıkı vechile istifa olunmak üzere geçici olarak affi hususuna vekil özel meclis kararıyla müsaade alınarak padişah iradesi buyrulmuş gereği yapılmış olduğu gibi hazineден ödenmesi buyrulması üzere tohumluk olarak bahsedilen yere 70.000 kilo erzak gönderilmesi ve musibete uğramış ahaliye dağıtılmasıyla kendilerinin gelecek sene ziraata olan ihtiyaçlarının da ortadan kaldırılması hususuna padişah tarafından emir ve ferman buyrulmuş ve bu durumun mâbeyn-i hümayun baş kitabından Bâb-ı Âli'ye bildirilmiştir. *Bursa Gazetesi* (26 Rebiülevvel 1310-18 Ekim 1892), 4.*

Üzümler yandığı için verim çok az gerçekleşmiştir. Bunun üzerine üretici, bağları dut bahçesine dönüştürerek ayakta durmaya çalışmıştır.¹⁰⁴

3.3. Salgın Hastalıklar

Doğal afetlerle birlikte kaynakların zarar görmesiyle suya erişimin kısıtlı olduğu veya temizlik şartlarının sağlanamadığı zamanlarda insanlarda oluşan veya çeşitli sebeplerle hayvanlarda meydana gelen hastalıklar sonucunda ortaya çıkan salgınlar, yayıldıkları çevrede yoksulluğa sebep oluyordu. Atranos kazasının bazı köylerinde frengi¹⁰⁵ olan 7-8 kişi fakir olduğu için Bursa Gurebâ Hastanesi'nde tedavi altına alınmıştı. Dağardı köylülerinden bir hayli frengili kişi de yine burada tedavi edilmiştir. Senelerce birçok aileyi etkileyip ölümcül sonuçlara yol açan ve ailedeki iş gücünü azaltan bulaşıcı hastalıkların ortadan kalkması için Vilâyet Sıhhiye Müfettişliği'nden gerekli tıbbî ve sıhhî tedbirler alınması istenmiştir.¹⁰⁶ Sıhhiye Nezâreti'ne bağlı bu müfettişlik, sağlık kurumlarının düzenini sağlar, doktorları takip eder, kaza ve köylerde meydana gelebilecek bulaşıcı hastalıkları inceler ve önlemler alınmasını sağlardı. Halkın ücretsiz olarak sağlık hizmetinden faydalanabilmesi için özellikle gelir düzeyi düşük mahallelerde mevsimlik sağlık taramaları yapılarak bulaşıcı hastalık olup olmadığı gözlemlenirdi.¹⁰⁷

Çoğunlukla bahar aylarında ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar için valilik, gerekli sağlık önlemleri almak amacıyla *Hey'et-i Tıbbiye* oluşturdu. Vali Münir Paşa döneminde ihdas edilen bu heyetin çalışma alanı 11 mahalleye bölünmüş ve her birinin sorumluluğu bir doktora verilmişti. Doktorun emri altında ise temizlik memurları vardı. Yapılan toplantılar ve saha incelemeleri sonucunda alınacak sağlık önlemleri belirlenmişti.¹⁰⁸ Yoksul halk için Salı, Perşembe ile Cumartesi günleri Girekoris, Uşakliyan(?), Mardiros

¹⁰⁴ *Bursa Gazetesi*, “Bağ Bozumu” (19 Rebiülevvel 1310-11 Ekim 1892), 4; *Bursa Gazetesi*, “Nüzûl-i Bârân” (3 Rebiülahir 1310-25 Ekim 1892), 4.

¹⁰⁵ Çoğunlukla cinsel ilişki veya irsiyet yoluyla geçen, tedavi edilmediği takdirde çok tehlikeli çıbanlar, lekeler, cilt bozuklukları, saç dökülmesi, deride ve kemiklerde şişler, sağırılık, körlük, felç, sara, menenjit gibi kötü sonuçlar doğuran ve neslin bozulmasına sebep olan hastalık, sifilis, halk ağzı; yenirce. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Frengi” (Erişim 10 Mayıs 2022).

¹⁰⁶ *Bursa Gazetesi* (16 Ramazan 1310-3 Nisan 1893), 2.

¹⁰⁷ Mürüvet Özçelik, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa Basımında Sağlık”, *Bursa Sağlık Tarihi*, ed. Ceyhun İrgil, 192.

¹⁰⁸ *Bursa Gazetesi* (1 Safer 1311-14 Ağustos 1893), 2.

ve Setbaşı'nda Sarrafiyan Efendi gibi belediye doktorları; Pazartesi ile Perşembeleri de Gurebâ Hastanesi hekimleri tarafından ücretsiz olarak çiçek aşısı yapılıyordu.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıkların yayılmasının önüne geçebilmek için tahaffuzhaneler¹¹⁰ bulunuyordu.¹¹¹ Yoksul halk buralarda karantinaya alındığında ihtiyaçları devlet tarafından karşılanıyordu. Örneğin, 1893 yılında peyderpey Bursa'ya gelmekte olan hacılar şehre hastalığın yayılmaması ve kayıplar yaşanmaması için Sina Dağı'nda karantinaya alındı. Zor durumda kalan pek çok hacıya ihtiyaçlarının giderilmesi için padişah yardımlar gönderdi.¹¹²

Salgın hastalıklardan dolayı bahçe mahsullerinin etkilenmesi ve hayvanların telef olması sebebiyle meyve, sebze ve et ürünleri fahiş fiyatla satılıyordu. Böylece, halkın alım gücü düşüyor, yoksul kesim ise yiyecek temin etmekte zorlanıyordu.¹¹³

3.4. Kötü Alışkanlıklar

Ekonomik krizler, doğa olayları ve salgınların yanı sıra bazı suç teşkil eden eylemler de yoksulluğa sebep olmaktadır. Osmanlının son devirlerinde maddî refahın azalması, toplumdaki bozgunculuğun bir neticesidir. İncelenen dönemde meydana gelen ahlakî yozlaşmanın beraberinde getirdiği dolandırıcılık, hırsızlık, kumar gibi faaliyetlerin Bursa şehrine ve topluma yönelik etkileri hakkında gazeteye yansıyan haberler söz konusudur. Halkın refahını sağlamaya çalışan devlet, bunların önüne geçmek adına çeşitli tedbirlere başvurmuştur.

3.4.1. Dolandırıcılık

Yoksulluğu üreten faktörlerden biri dolandırma girişimleridir. İslam dini bunu yasaklayarak alışverişte dürüstlüğü tavsiye etmiş ve aksi şekilde davrananların cezalandırılacağı Kur'ân'da haber verilmiştir.¹¹⁴ Birçok farklı kalpazanlıkla bireyleri ve

¹⁰⁹ *Bursa Gazetesi* (19 Rebiülevvel 1309-23 Ekim 1891), 3.

¹¹⁰ Bir bulaşıcı hastalık görüldüğü zaman gerekli sağlık tedbirlerinin alınması, hastaların karantina süresince kalmaları, tedâvilerinin yapılması için kurulmuş sağlık tesisi, karantina yeri. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Tahaffuzhâne" (Erişim 11 Mayıs 2022).

¹¹¹ *Bursa Gazetesi* (18 Rebiülahir 1309-21 Kasım 1891), 2.

¹¹² *Bursa Gazetesi* (15 Safer 1311-28 Ağustos 1893), 2.

¹¹³ *Bursa Gazetesi* (20 Zilkade 1310-5 Haziran 1893), 5-6.

¹¹⁴ er-Rahmân 55/9; el-Mutaffifîn 83/1-6.

toplumu zarara uğratanlar yoksulluğa sebep olmaktadır. Gazetede, incelenen dönem Bursa’ında dolandırıcılık olaylarının olduğuna dair bilgi veren haberler vardır. Örneğin, Fidyekızık köyünden Kürt Veysi’nin eşi Emine Hatun imal ettiği yoğurdu iki bakraç içerisinde satmak üzere Bursa’ya götürmüştür. Ayakkabıcılar içinde Serpınar (Pınarbaşı) mahallesinden Arnavut Hayreddin, elindeki tüm yoğurdu 5,5 kuruşa satın alıp Emine Hatun’a bakraçları boşaltıp iade edeceğini açıklayarak gitmiş ve geri dönmemiştir. Bir hafta sonra Emine Hatun başka bakraç almak için bakırcılara gittiğinde kendi bakracını bakırcı dükkanında görmüştür.¹¹⁵ Bu misalden yola çıkarak dolandırıcılık faaliyetlerinin kişilerin sahip oldukları mallar ile kazanç yollarını yitirmelerine sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır.

Bursa’da, batıl inançlar ve hurafeler yoluyla dolandıran kişiler vardı ve bunlara inanan insan sayısı da azımsanmayacak derecedeydi. Define bulma amacıyla birtakım *okuyucular* insanları kandırır ve onların ellerindeki birikimleri tamamen ele geçirirlerdi. Nitekim Bursa gazetesinde geçen bir haberde Fidyekızık köyünden bir kimse define bulmak için iki Magripliye önemli bir para kaptırmıştır. İstanbul’da türeyen iki Hacı Babalar, define çıkarmak için birkaç kişiyi dolandırdıktan sonra yakalanmışlardır. Define bulma ümidiyle bu şekilde onlara para kaptırıp fakir düşenler hep olmuştur. Gazeteye gelen bir okuyucu mektubunda buna dair bir örnek şöyle anlatılmıştır:

“Âmâ Hafız, şeytanî bir maharetle açık gözlü birisinden haylice para dolandırmıştır. Âmâ Hafız hastalara okumakla günlük rızkını tedarik ettiği, ancak ailesini idare edebilecek fukaradan olduğu halde bir önceki Ramazan’dan beri aylık iki bin kuruş geliri olanlardan fazla harcamaya, ötekine berikine cömertlik ortaya koymaya başlaması üzerine insanlar arasında “Kör Hafız define bulmuş”, sözleri dolanmaya başlamış ve bu madde polis dairesince dikkate alınarak gizlice tahkikata başlanmıştır. İncelemeden önce körün ipliği pazara çıkmış ve define çıkaracağım diye iki yoksuldan dolandırdığı bir hayli paralarla etrafa cömertlik süsleri gösterdiği anlaşılmıştır. Şöyle ki: Körün tuzağı hilesi tutulanlardan Molla Mustafa’nın eşi hastalandığından nefesi etkili bir hoca aramaya başladığı sırada Giresunlu Ali adında bir şahıs, Kör Hafız’ı tavsiye eder. Molla, hemen kendisini çağırarak hastasını okutur. Hasta Allah’ın izniyle iyileşmesi üzerine Molla Mustafa’nın Kör Hafız’a teveccühü artar. Bu âmâda daha kim bilir ne ilimler tecelli etmiştir diye kendi kendine düşünceye daldığı sırada kurnaz kör, hileyle kendisinin define işinde çok iyi olduğunu ve hala pek çok kişiye ruhanî nüfuz tesisleriyle milyonlar kazandırdığını söyler. Zaten kördeki ikna kuvveti en fazla cin fikirli olanları bile söylediklerine inandıracak

¹¹⁵ Bursa Gazetesi, “Dolandırıcılık” (25 Zilkade 1309-21 Haziran 1892), 6.

derecede olduğundan biçare Molla Mustafa, kazanacağı vaat edilen sarı liralara hevesi vuslatıyla ne yapacağını şaşırılmış olduğu halde Kör'e der ki:

– Aman Hafız Efendi! Bu define nasıl getirilecekse bir an evvel getiriniz. Defineci Kör: Arayıp da bulamadığı iki gözü gibi eline bir sade dil geçirmesinden dolayı sevinçli olduğu halde ayağa kalkar, bir iplikle Mustafa'nın ölçüsünü alır. Buldukları yere bir daire çizerek der ki:

– Sen bu daireye gireceksin, fakat giriş ücreti olarak dört lira vereceksin. Şu kadar var ki daireye girmek için burada üç kişinin vücudu şarttır valla efsun bozulur.

Kör'ün her sözünü sarı liralara bir an önce kavuşmak için vazifeden sayan biçare Molla Mustafa, derhal sokağa gidip Kör Hafız'ı önceden kendisine tavsiye eden Giresunlu Ali'yi getirir. Kör, Ali'nin de boyunu ölçtüktan sonra hazırladıkları bir çekmeceye sekiz lirayı koyup bir haftaya kadar bu sekiz Osmanlı lirasına karşılık sandıkta Kum tarafından beş bin Osmanlı altını konulacağını, fakat tayin olunan güne kadar sandığa yanaşmamalarını ve kendisi tarafından satın alınan zeytinden günlük yedişer tane yemelerini ve zinhar kapıdan dışarı çıkmamalarını ve kimseye karışmamalarını tavsiye ve tembih ederek sandığı hane içinde bulunan ahıra koyup kapılarını kapattıktan sonra çıkıp gider. Molla Mustafa ile arkadaşı tam bir hafta defineci efendinin tavsiyesine uygun hareket ederek asla dışarı çıkmayıp günde yedişer zeytin yemekle yetinirler. Büyük bir arzuyla bekledikleri gün geldiğinde Âmâ Hafız gelir sandığı ortaya getirirler. Hazır edilen büyük bir çarşafın altına çekmeceyi korlar, Kör Hafız da başını örtünün altına sokar. Bu sırada çarşafın altında birtakım civıltılar oluşmasının ardından Kör, başını kaldırıp Kum tarafından nakli kararlaştırılmış birkaç bin liranın nakliye yollarına harcanmak üzere dörder lira daha vermeleri gerekeceğini emreder. Molla Mustafa karşılığında binlerce liraya sahip olacağına kuvvetle ihtimal ettiğinden tereddüt etmeden lirayı çıkarıp verir. Giresunlu Ali ise önceden vermiş olduğu dört liradan başka parası olmadığından ezilip büzülmeye başladığını Kör'ün hissetmesi üzerine gelecek beş bin liradan ödenmesi ve ileride kazanacağı iktidarı üzerine tekrar daireye alınmak üzere kendisini Kum daireden kovarak sonrasında gerçekleşecek tekliflerin gecikme olmaksızın gerçekleştirilmesine muktedir bir diğerinin seçilmesi ve tayin edilmesini Molla Mustafa'ya emretmiştir. Bu emir üzerine Molla Mustafa derhal kardeşi Hacı Abdullah Efendi'ye müracaat ederek meseleyi anlatır ve Kör'ün huzuruna getirir. Hilekâr Kör, bu yeni kurbandan da dört lira ve boyunun ölçüsünü alır. Paraları sandığa kor ve sandık bir hafta sonra açılmak üzere yine ara verilir. Bir hafta geçtikten sonra Molla Mustafa'nın hanesinde yine toplanırlar. Sandık ortaya getirilir. Bu defa yarım saat kadar Köre bir titreme gelir. Bu yapmacık titremeler savuşturulduktan sonra Kör, asıl elde edecekleri definenin yarısı olan beş bin liralık bir definenin Kum tarafından oturdukları odanın çiçekliği bitişiğindeki tahta altına konulduğunu ve hemen tahtaların sökülüp çıkarılmasını emreder. Okuyucu Hafız Efendi'nin ifadesi üzerine oradan bir beyaz torba çıkar, fakat torba açılmayıp Hacı Mustafa ile Abdullah Efendi aracılığıyla üzerine örttükları bir bezle beraber sandığa konur. Torbanın iki üç kıyye ağırlığında olmasından ve hiç de beklenmeyen bir yerden çıkmasından dolayı artık Kör'ün maharetine hayran kalır. Kolaylıkla binlerce liraya sahip olacaklarını düşünerek sevindiklerinden servet sahibi olmalarına vesile olan bu Âmâ Efendi'nin huzurunda başka türlü tedbir ve masrafa ihtiyaç olup olmadığını sorarlar. Hilekâr herif kayıt parası olarak on iki ve yeniden tayin ettiği cin kavminin ihtiyaçları ile yükler, ağırlıklar ve muhafızlara harcanmak üzere toplu olarak

yirmi adet Osmanlı altını tedarik edilmesini emretmiştir. Bu şekilde birkaç gün bir hayli para dolandırıp hasılatı güya sandığa koymak için çarşafın altına girdiği sırada cebine atarmış! Fakat işin uzamaya başlamasından dolayı canları sıkılan define isteyenlerin şüphelerini yok etmek için definenin yüz bin liraya ulaşmasına daha vakit olduğunu, henüz otuz beş bin lira toplandığını söylemiş! Bu esnada polis dairesince incelenerek bir gece Âmâ Hafız ile dolandırdığı biçareler, Molla Mustafa'nın hanesinde buldukları anlaşılarak saat dört civarında muhtar ve ihtiyar heyetiyle birlikte ev abluka altına alınıp içeriye girilerek Kör Hafız ile Hacı Abdullah ve kardeşi Mustafa ve elde edilen lira sandığı beraber polis dairesine getirilerek açıldıktan sonra bir torba dolusu dört kıyye ağırlığında saçma ile üç adet pişmiş yufka ve iki yumurta bulunmuştur. Hacı Abdullah Efendi'nin o dakikaya kadar bu torbada saçma için Cinci Hafız'a yüz yetmiş dört lira verdiği anlaşılmıştır. Kör Hafız bu paraları aldığını itiraf etmekteyse de bu işte Hacı Abdullah Efendi'nin kardeşi Mustafa'yla müşterek olduklarından kendisi yalnız kırk lira elde edebilip kalanını Mustafa'ya kaptırdığını söylemektedir. Hafız'la beraber Mustafa da tutuklanmıştır.”¹¹⁶

Bir diğer okuyucu mektubunda bu dolandırıcı Âmâ hakkında bazı tamamlayıcı bilgiler de verilmiştir. Defineci, okuyucu ve cinci sıfatlarıyla Balya nahiyesine bağlı olan Yağcılar ile Yakacık köylerine gitmiş, köylülere kimyagerlikten ve simya ilminden bahsederek fakirleri etkilemeye çalışmıştır. İlk olarak bu yoksul köylüleri dolandırmış, çok fazla para kazandığı sırada açılan dava üzerine üç ay hüküm giymiştir. Sonrasında birkaç saf kişinin 174 lirasını yeniden dolandırmıştır.¹¹⁷

İş ahlakı olmayan kimi işverenlerin hilelerinden dolayı yoksul işçiler zaman zaman sıkıntıya düşüyordu. Bursa Koza Han'da işçinin ücretini vermeyi erteleyen veya senet yoluyla ödeyen iş adamları vardı. Bu kimselerin uyguladıkları politika sonucu yoksul işçiler kendilerine verilen senetleri bozdururken dolandırıcı sarraflara denk geldiklerinde kazandıkları az bir paradan da olup mağduriyet yaşıyorlardı.¹¹⁸

Muhtekirlik¹¹⁹ ve madrabazlık¹²⁰ yapan kimseler sebebiyle de yoksul halk zorluk çekiyordu. Geçinmekte zorlanan fukara, fiyatların azalmasını beklerken karaborsacılar sebebiyle ürün ücretlerinin gittikçe artmakta olduğu görülüyordu. Civar köylerden Bursa'ya getirilen malları, muhtekirler şehir dışından ucuz fiyatla satın alıp şehir halkına fahiş fiyatla satıyorlardı. Bu durum bir taraftan türlü zorlukla mahsulünü fayda sağlama

¹¹⁶ *Bursa Gazetesi*, “Bir Âmânın Dolandırıcılıktaki Mahareti” (24 Muharrem 1311-7 Ağustos 1893), 4-5.

¹¹⁷ *Bursa Gazetesi*, “Yine Dolandırıcı Âmâ!” (8 Safer 1311-21 Ağustos 1893), 3.

¹¹⁸ *Bursa Gazetesi*, “Koza Alışverişi” (12 Şevval 1309-10 Mayıs 1892), 4.

¹¹⁹ Gereklî malları kâr maksadıyla toplayıp ihtiyaç çoğaldığı, fiyat pahalandığı anda yüksek fiyata satan, ihtikâr yapan kimse, vurguncu, spekülâtör. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Muhtekir” (Erişim 7 Mayıs 2022).

¹²⁰ Sebze, meyve, hayvan, balık vb. şeyleri yerinden veya ilk elden alıp üzerine kâr koyarak toptan satan kimse. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Madrabaz” (Erişim 7 Mayıs 2022).

amacıyla halka ulaştıran köylülerin mağduriyetine sebep oluyor, diğer taraftan da Őehirdekileri Őařtıyordu. Yoksul kesim ise g¼nl¼k ihtiyaçlarını almakta dahi zorlanır hale geliyordu.¹²¹ Vilâyetlerin tamamında muhtekirlerin hileleri neticesinde fukara çiftçi de perişan oluyordu. Bunun önüne geçilmesi ve ziraatın ilerlemesi için çiftçiden fazla âřar¹²² alınarak ziraat bankaları kuruldu. II. Abülhamid fazla âşarın yerinde kullanılması ve ziraat bankalarından istifade edilmesi, tefecilerin kandırdıkları şahıslar arasında ortaya çıkan davalarda faizin kanun sınırlarını aşmaması, kanunen yasak olan tefeciliğin tamamen yok edilmesi, tefecilik ve muhtekirlikten doğan zararların ortadan kaldırılması yönünde etkili tedbirler alınması için irâde çıkardı.¹²³ Bir örnek olarak soba yakımı hususunda, bu kararlar neticesinde Bursa valisi Münir Paşa'nın aldığı önlemlerle odun kullanımını artmış, kömüre rağbet azalmıştı. Bazı muhtekirler kışın pazar yerine çıkarılmak üzere ithal edilen kömürleri depolarında tuttukları için mallarını aldıkları ücretten aşağı satmaya mecbur kalmışlardı. Kömür ile odun uygun bir fiyatla satılmış ve karaborsacılar sebebiyle yoksul halkın sıkıntı çekmesi engellenmiştir.¹²⁴

3.4.2. Yolsuzluk ve Hırsızlık

Toplumda yapılan yolsuzluk ve hırsızlık ciddi sosyal yarlardan biridir. İhtiyaçları yeterli derecede karşılanmadığından ötürü yoksulluk, hırsızlığa sebep olabildiği gibi bu tür köt¼lüklerin yaygın şekilde işlenmesi toplumun bir kısmını ciddi olarak yoksullaştırdığı gör¼lmektedir. İncelediğimiz dönemde Bursa gazetesine yansıyan bilgiler, birçok hırsızlık ve gasp hadisesinin vuku bulunduğunu göstermektedir. Mesela Bidâyet Ceza Mahkemesi'nde, on sekiz yaşlarında iki Tatar çocuğu, bir muhacirin beş altı mecrediye kıymetindeki bir çift beygir başlığını çaldığına ilişkin davada üçer ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Dolayısıyla esnaf arasında vuku bulan çok sayıda olayda mağduriyetler yaşanmış, bu kişiler hapis cezasıyla yargılanarak hırsızlığın ön¼ alınmaya çalışılmıştır.¹²⁵ Bir diğer örnekte, Kızık köyünde Abdullah oğlu Mustafa'ya ait para kesesini, Kepezler mahallesinden muhacir Ahmed ve Cuma muhacirlerinden Çolak Ali gasp etmiş, sonunda

¹²¹ *Bursa Gazetesi*, “Muhtekirler” (15 Rebi¼lahir 1308-28 Kasım 1890), 3.

¹²² Öşürler, toprak mahsullerinden hazine giderleri için onda bir nispetinde alınan vergiler [Türkçede öşür ve vergi yerine tekil anlamında da kullanılmıştır. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Âşar” (Erişim 7 Mayıs 2022).

¹²³ *Bursa Gazetesi* (14 Ramazan 1308-23 Nisan 1891), 2.

¹²⁴ *Bursa Gazetesi* (10 şaban 1310-27 şubat 1893), 5.

¹²⁵ *Bursa Gazetesi*, “Başlık Hırsızları ve Bat Pazarı Esnafı” (26 Cemaziyelahir 1308-6 şubat 1891), 2.

paralarla birlikte Çolak Ali yakalanmış ve her ikisi de tutuklanmıştır.¹²⁶ Akraba arasında da hırsızlık olayları yaşandığı kaydedilmiştir. Bursa'nın Kız Yakub mahallesinde Dağıstanlı Haşim Ağa'nın on altı yaşlarındaki oğlu Hüseyin, teyzesinin iki adet yorganını çalarak sattığı, devriye ve teftiş esnasında polis memuru Nâfi Efendi tarafından görülmüş ve tutuklanmıştır.¹²⁷

Dönemin şartları gereği bir mekândan başka bir yere ürün satmak maksadıyla eşya taşındığı esnada yol kesme suretiyle gasp etme vakaları yaşanmıştır. Bu gibi durumlarda üzerinde bulundukları meblağlar alınarak kişiler maddî zararlara uğratılmıştır. Gazete haberlerine yansıyan Söğüt kazasının İnönü nahiyesinde silahlı üç kişinin, zeytin satmak üzere Yenişehir'e giden Bursalı Vasilaki'nin yolunu keserek on altı lirası ile elbisesini gasp etmesi buna örnek gösterilebilir.¹²⁸ Aynı şekilde, Bursa'nın Şeyh köyünden Cemal'in kardeşi Kara Hasan ve arkadaşları, Gemlik kazasına bağlı Fidelik köyünden Ramazan'ı yol esnasında Katırlı adlı yerde fena halde darp ederek parasını ve eşyasını alıp kaçmışlardır.¹²⁹ Yozgatlı olup Samsun'da yaşamayı tercih eden Hacı Hafız Ahmed Efendi haccını eda etmeye Bursa'ya gelmiş, yol esnasında eşyalarını yitirmesi sebebiyle yardıma muhtaç bir hale gelmiştir. Kendisine maddî yardımda bulunulması beklentisiyle Hacı Hafız Ahmed Efendi bir cuma günü Ulucami'de, bir başka cuma günü Hacı Ahmed Efendi isimli hayır sahibinin Selimiye mahallesinde yaptırdığı camide hutbe okumuş, diğer bir cuma gecesi de Baba Efendi Dergâhı'nda peygamber menkıbesi okuduktan sonra tilâvet ettiği Kur'ân oradakileri mest etmiştir.¹³⁰

Her sene koza satılan mevsimde yankesiciler çoğalırdı. Geçmiş yıllarda Bursa'da işsiz ve nasıl geçindiği belirsiz kişiler, özellikle koza mahsulünden elde edilen gelirlerden olan akçeleri fırsat buldukça gasp ederek geceli gündüzlü üç ay çalışmış olan bir aile halkının canını yakmıştır. Serseri Kanunnamesi sayesinde Münir Paşa'nın önemli asayiş emri aidiyeti altında bulunan dairelere her defasında yaptığı bildiri ve tembihlerle gaspçılar temizlenmiştir. Polis ve zabıta memurlarının devamlı uğraşları sonucu geçen

¹²⁶ *Bursa Gazetesi*, "Cebren Para Kesesi Gasbı ve Derdesti" (29 Muharrem 1309-23 Ağustos 1892), 4.

¹²⁷ *Bursa Gazetesi* (10 Şaban 1310-27 Şubat 1893), 5.

¹²⁸ *Bursa Gazetesi* (29 Şaban 1309-29 Mart 1892), 5.

¹²⁹ *Bursa Gazetesi* (11 Zilkade 1309-7 Haziran 1892), 4.

¹³⁰ *Bursa Gazetesi* (15 Rebiülevvel 1311-26 Eylül 1893), 6.

senelerde olduğu gibi hırsızlıklar olmamıştır.¹³¹ Hırsızlığı önleme noktasında uğraş veren bir diğer yönetici Mihaliç (Karacabey) kaymakamı Mehmed Rauf Bey'dir. Kazada ara sıra baş gösteren hayvan hırsızlığını tamamen engellemek için çaba göstermiştir. Ticaretin iyi ilerlemesi için maarif ve evkaf komisyonları, ticaret ve ziraat odası gibi halkın menfaatine hizmet edecek olan kurumları açma hususunda çalışmıştır.¹³²

Nihai olarak yerel yönetim böyle suçlara kayıtsız kalmamıştır. Bu dönemde Bursa'da yolsuzluk ve hırsızlık olaylarının kişileri maddî olarak sıkıntıya soktuğu görülmektedir, ancak alınan tedbirlerle bu tür vakıalar yok edilmeye çalışılmış, halk memnun edilerek yoksullaşmaları önlenmiştir.

3.4.3. Kumar

Kumar alışkanlığı, insanları fakirleştiren etmenlerinden biridir. Gazeteye yansıyan bilgiler pek çok ailenin bu yüzden fakirleştiğini, servetini kaybederek dilencilik yapacak hale geldiğini göstermektedir.¹³³ İslam dininin haram kıldığı bu kötü alışkanlıktan dolayı¹³⁴ fakir düşenlerin sonunda ciddi bir pişmanlık duygusu yaşadıkları anlaşılmaktadır. Kazançları yetersiz olan ailelerdeki birçok genç geceleri kahvelerde tavlama ve iskambil oynayarak yüksek miktarda para harcıyor, başıboş şekilde bırakılan çocuklar bu mecralarda sürekli para kaybederek aile bütçesini olumsuz etkiliyor ve fakirleştiriyordu.¹³⁵ Bu vesileyle devlet, aileleri harap eden ve insanları fakirleştiren bu kötülüğü işleyenleri önlemek üzere Zaptiye Nezâreti'ni görevlendirmiş ve bu oyunu yasaklamıştır.¹³⁶

Kumarın kötülüğünün halka gösterilmesi ve halkın eğitilmesi için bu dönemde tiyatrodan yararlanılmıştır. Nitekim İstanbul'dan Bursa'ya gelen Osmanlı tiyatro kumpanyası, kumarın yoksulluğa sürüklemesiyle ilgili bir gösteri sergilemiştir. Oyunda, Emilya Hanım'ın, evladının geleceğini temin altına almak için biriktirdiği parayı kocasının kumar yolunda kaybetmesiyle aileyi mahvetmesi üzerinde durulmuştur.

¹³¹ *Bursa Gazetesi* (3 Muharrem 1311-17 Temmuz 1893), 2-3; *Bursa Gazetesi*, "Koza Satanların Vikâyesi" (3 Zilhicce 1309-29 Haziran 1892), 4.

¹³² *Bursa Gazetesi* (22 Safer 1311-4 Eylül 1893), 6.

¹³³ *Bursa Gazetesi*, "Zaman-ı Şebâbetin Güzeranı" (20 Rebiülahir 1311-31 Ekim 1893), 4.

¹³⁴ el-Mâide 5/90-91.

¹³⁵ *Bursa Gazetesi*, "Zaman-ı Şebâbetin Güzeranı" (20 Rebiülahir 1311-31 Ekim 1893), 4.

¹³⁶ *Bursa Gazetesi*, "Kumar Hakkında Birkaç Söz" (21 Rebiülahir 1308-4 Aralık 1890), 2.

Oyundan etkilenen bir kumarbaz, tiyatronun etkisiyle o anda tövbe ederek kumarı bırakmıştır.¹³⁷

¹³⁷ *Bursa Gazetesi*, “Bir Kumarbazın Otuz Sene İçinde Geçirdiği Ömür” (27 Cemaziyelevvel 1308-8 Ocak 1891), 2.

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA'DA YOKSULLAR VE YOKSULLUKLA MÜCADELE

1. YOKSULLAR

Bu bölümde Bursa’da XIX. yüzyılda gıda ve giyecek gibi temel ihtiyaçlarını karşılayacak ekonomik gücü olmayan fakirler ele alınacaktır.¹³⁸ Ana kaynağı teşkil eden gazetede ki veriler esas alındığında bunların genel nüfus içindeki oranları tespit edilemiyorsa da halkın bir kısmının gıda ve giyecek, kışlık odun ve soba, içecek temiz su veya sağlık giderlerini karşılayacak maddi imkândan mahrum oldukları açıktır. Bu durumda olanlar, daha ziyade göçmenler, yetimler, dullar ve dilencilerdir. Gazeteye yansıyan bilgiler bu dönemde Bursa’da yaşayan bazı kimselerin, evine et alamayacak, sağlık giderlerini karşılayamayacak, devlete olan malî sorumluluklarını yerine getiremeyecek kadar fakir olduğunu göstermektedir. Nitekim Bursa gazetesindeki bir habere göre, Ramazan ayında on yaşlarında feraceli bir kız, beraber oldukları birkaç kadının yanından ayrılıp Ulucami civarında bir kasaba uğramış, ondan yirmi paralık et istemiş, fakat kasap daha önce aldığı etin bedelini ödemediği için onu geri çevirmiştir. Bunun üzerine kız üzüntülü halde ayrılmıştır. Bu olaya şahit olan ve haberi veren gazeteci, onu mahzun halde görünce bir kıyye et alıp kendisine vermeyi düşünmüşse de suizanna yol açacağı veya onu dilenmeye teşvik edeceği gibi kaygılarla bundan vazgeçmiş, ancak haberi gazete sütunlarına taşımak suretiyle zenginlerin iftarlarda birbirine ziyafet vermek yerine bu kimselere yardım etmesini tavsiye etmiştir.¹³⁹

Sermaye yokluğu bazılarının ekonomik yönden güçlenmesinin önünde ciddi bir engel oluşturuyordu. Kozanlı Rasih Ağa bunlardan biriydi. Bu zat, Bursa’nın Yeniyol semtinde Erzurumlu Soman Ağa’nın misafirhanesinde, on beş numaralı odayı iş yeri edinerek musiki aletleri imali ve tamiriyle uğraşıyordu. O küçükken musiki aletleri üreten bir fabrikaya işçi olarak girmiş ve burada bir sanat aleti icat edecek derecede ustalık kazanmıştı. Marangozluk, demircilik ve dövmecilikte de usta olan bu zat, el zanaatları konusunda oldukça mahirdi, hatta eşsizdi. O yapımı oldukça zor *orkestrayûn(?)* denilen

¹³⁸ Eskicioğlu, “Fakir”, 12/129; Fakirlik kelimesinin anlamı ve kökenine dair detaylı çalışmalar için bkz. Bahadır Güneş, “Derleme Sözlüğü’nde Fakirliğin/Yoksulluğun Söz Varlığı”; Serap Ekşioğlu, “Fakir ve Yoksul Kelimeleri Üzerine”, *Fakirlik*, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2019).

¹³⁹ *Bursa Gazetesi*, “Et Yüzüne Hasret Bir Âceze” (21 Ramazan 1309-19 Nisan 1892), 5.

çalgı aletleri imal ediyordu. Ancak sermaye yokluğundan işini geliştiremiyor, kıt kanaat geçiniyordu.¹⁴⁰

Merkezî ve yerel yönetimler, vakıflar ile hayırseverler fakir kimselere kol kanat germişlerdir.¹⁴¹ Örneğin 1891 kışında fiyatların yükselmesi sebebiyle kömür ve odun alamayan kimselerin bunu kolayca temin edilebilmesi için gerekli önlemlerin alındığını gazetedeki haberler ortaya koymaktadır. Nitekim bu tedbirler sonucunda bir merkep yükü (kırk okka) odun otuz kuruşa satılırken ilerleyen senelerde daha makul ücretlere kadar düşürülebilmiştir.¹⁴² Bu düşüşte hiç şüphesiz 1893 yılında Vali Münir Paşa'nın soba kullanımını yaygınlaştırmasının ve karaborsacılarla mücadelesinin önemli rolü olmuştur. Halk sobayı yaygın biçimde kullanmaya başlamış, odun sarfiyatı arttığı halde kömür tüketicileri azalınca fiyatlar ciddi anlamda düşerek bir kıyye kömür on beş paraya inmiştir. Soğğun en şiddetli olduğu zamanlarda dahi kömür fiyatı ortalamayı aşmamıştır, çünkü karaborsacılar ellerinde kalan odun ve kömürü bir an önce aldıkları bedelden bile az bir ücretle piyasaya vermek zorunda kalmıştır. Odun sarfiyatı fazlaştıkça oduncular da aynı oranda çoğalmış, kömür ve odun ortalama bir fiyatla satılınca yoksul ahaliye bir rahatlama meydana gelmiştir.¹⁴³

Fakir halk yevmiyesini dahi tedarik etmekte zorlanırken, su sıkıntısı da yaşamıştır. Belediye ve valiliğin birlikte, belli bölgelerde çeşmeler yaptırmak suretiyle yeterli suya erişemeyenlerin ihtiyacını karşılamaya çalıştığı görülmektedir. Özellikle Belediye Daire Başkanı Ali Ağa'nın hem fizikî hem maddî hizmetleri bu noktada önemli rol oynamıştır.¹⁴⁴ Mahalle temizliği yapılması konusuna da yoksulların maddî olarak güç yetiremediği zamanlar olmuştur. Örneğin yaz mevsiminde Namazgah'ta ipek kozası

¹⁴⁰ Gazetede haberde adı zikredilen şahsın *orkestrayûn* denilen musiki aletini demir ve ağaçtan kendisine mahsus aletler ve bir saç mangal kullanarak imal ettiği yazılıdır. Bir ceviz sandık içine yerleştirilmiş, otuz altı perde usulüne göre üzerine sıralanmıştır. Perdelerden her biri, buri, ağaç flavt, kurşun flavt sesleri verdiği için otuz altı tür ses yüz sekiz elde edilmiş olur. Bundan dolayı sandığın bir tarafına trampet, davul, zil de bağlanmış olduğundan orkestrayûn anahtarıyla kurulduktan sonra mükemmel bir musiki bandosu gibi ahenkle çalışır. Usta Rasih'in ifadesine göre musiki aletlerine fabrikalarında orkestrayûnlar yapılmaktaysa da kendisinin imal ettiği onlara ölçü değildir. Bkz. *Bursa Gazetesi*, "Bir Sanatkâr-ı Mâhir" (27 Rebiülahir 1311-7 Kasım 1893), 3.

¹⁴¹ Çalışmanın konusu gereği Bursa şehri özelinde belirli yıllar arasındaki fakirler incelemeye tâbi tutuldu. Elde edilen veriler gazete haberleri üzerinden oluşturuldu. Daha kapsamlı bilgi yelpazesi sunması açısından döneme dair Bursa Şer'iyye Sicilleri etrafında bir çalışma yapılması konuyu aydınlatıcı olacaktır.

¹⁴² *Bursa Gazetesi* (4 Rebiülahir 1309-7 Kasım 1891), 3.

¹⁴³ *Bursa Gazetesi* (10 Şaban 1310-27 Şubat 1893), 5.

¹⁴⁴ *Bursa Gazetesi* (9 Cemaziyelevvel 1310-29 Kasım 1892), 2.

işleyen mancınıklar¹⁴⁵ insan sağlığını tehdit edecek derecede çevre kirliliği meydana getirmiştir. Mevsimlik iş olarak yalnız bu dönemde geçimini sağlayabileceği işi olan fukara, geçimini tedarik etmeye mecbur olduğundan mancınıkların kaldırılması talep edilememiştir. Bunun gibi mahallelerin belediye tarafından antiseptik maddelerle temizlenmesi ve kötü kokuların izole edilmesi gazete haberi üzerinden talep edilmiştir.¹⁴⁶ Diğer yandan vergi gibi malî yükümlülüklerini ödeyemeyenlerin vergi borçları affedilmiştir. Mesela Ticaret ve Nâfia Nezâreti vilâyetlere gönderdiği bir tebliğle resmîyette gözükmeyen kayıt dışı kişiler için bir ceza olmasına rağmen geçmiş yıllarda belirlenen bedelleri yoksulların ödemesi zor gelmesi üzerine borçları silinmiştir.¹⁴⁷ Bazı durumlarda meslek sahibi oldukları halde resmî işleri için üç kuruşluk pulu dahi alamayanlar oluyordu. Adliye memurlarına hitaben verilen bir emirde böyle durumda olanlardan kefalet senetleri için birer kuruş pul yapıştırılmalarının yeterli olacağı bildirilmiştir.¹⁴⁸ İkiz çocuk sahibi fakir ailelere de padişahın emriyle belediye gelirlerinden otuz kuruş maaş bağlanmıştır.¹⁴⁹

Sağlık giderlerini karşılayamayan kimseler belediyenin tahsis ettiği doktorlar tarafından ücretsiz tedavi ediliyor, doktora gelemeyecek kadar güçsüz olanlara da evlerde sağlık hizmeti veriliyordu. Fakir olan hastalar gayrimüslim doktorlarca da aynı şekilde ücretsiz olarak tedavi ediliyordu. Örneğin Kaplıca kapısında ikamet eden Âmâ Hafız Efendi, doğum yapamayan eşi için hayatının tehlike olduğunu belirterek yardım istemiş, Polis Nafi Efendi eşliğinde Pedros ve yardımcısı İstapan Efendi getirilerek muayene ettirilmiş, çocuğun rahimde öldüğü tespit edilince ameliyat ile çocuk alınıp anne kurtarılmıştır.¹⁵⁰ Hastadan haksız ücretsiz alan doktorlar hakkında ise kanunî işlem

¹⁴⁵ Kozaların yumuşatıldığı bir kazanla ipek tellerinin kolayca ayrılmasına ve uzamasına yardım eden makaralar tellerin sarıldığı döner çarktan oluşan bir alet. Bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 206.

¹⁴⁶ *Bursa Gazetesi* (29 Muharrem 1310-23 Ağustos 1892), 3.

¹⁴⁷ *Bursa Gazetesi* (9 Ramazan 1310-27 Mart 1893), 5.

¹⁴⁸ *Bursa Gazetesi* (14 Safer 1309-19 Eylül 1891), 2.

¹⁴⁹ *Bursa Gazetesi* (19 Rebiülevvel 1310-11 Ekim 1892), 5. Trablusgarp vilâyetince icrası olan Rumi 1303 senesi Kanunisani ayından 1306 senesi eylül sonuna kadar iki sene sekiz ay zarfında yalnız Trablusgarp merkezi ile merkez sancağına tabi kaza ve nahiye fukaradan 98 kişinin ikiz olarak dünyaya gelip belediye daireleri gelirlerinden maaş tahsis edilen çocukları 101 oğlan ve 98 kızın birlikte 198 kişiye ulaşır 1296 senesi Teşrinievvelinden 1307 senesi temmuz gayesine kadar bir sene on ay zarfında aynı şekilde Trablus ile merkez sancağı fukarâlarının da ikiz olarak doğup otuz kuruş maaş tahsis olan çocukları 62 erkek ve 83 kız toplam 149 kişiye vardığı kayıtlıdır.

¹⁵⁰ *Bursa Gazetesi* (7 Safer 1309-12 Eylül 1891), 2.

yapılarak cezalandırılıyorlardı. Bazen sahte hekimlerin, sağlık hizmetine ulaşamayan fakirleri suiistimal ettiği ve sağlığını tehlikeye attığı görülüyordu.¹⁵¹

Şehrin en mahir dört beş doktoru haftanın her günü Sarrafiyan Eczanesi'nin üst katında hastaları ücretsiz olarak muayene edip tedavi eder, gerektiğinde ameliyat yapar, cilt, frengi, bel soğukluğu, mesane, böbrek, mide, kulak-burun-boğaz, sinirsel, kısaca dahili ve harici pek çok hastalığı tedavi ederlerdi.¹⁵² Belirli zamanlarda kendilerine müracaat eden hastaları kabul edip muayene ettikleri gibi diğer vakitlerde hususi olarak arandıklarında hemen istenilen yerlere gidiyorlardı. Teşhis edemedikleri hastalıkları İstanbul'un en meşhur doktorlarıyla görüşerek tedavi etmeye çalışıyorlardı.¹⁵³

Kimi hastalar, yeterli para alamadıkları için doktorlar tarafından ortada bırakılabiliyordu. Mesela, Kayabaşı mahallesinde Soğukçeşme civarında oturan hamile bir Rum kadın, doğum yapamayınca, Anastaş denilen bir kişi doktoru getirmek üzere evinden çıkmış, Balıkpazarı civarında Doktor Apkonomidi'yle karşılaşmış ve hemen onu eve götürmüş; ancak doktor, iki lira verirse hastaya bakabileceğini, aksi takdirde hastanın kısa zamanda öleceğini bildirmişti. Fakir olduklarını, komşularından alıp kendisine bir lira verebileceklerini belirtmişlerse de doktor iki lira almadıkça hastaya bakmayacağını belirterek orayı terk etmiştir. Bir saat sonra oradan geçen Yanyalı Doktor Apostolid durumu öğrenir öğrenmez evine koşup gerekli aletleri alarak hastanın evine gelip doğumu gerçekleştirmiştir. Müslim ve gayrimüslim komşular aralarında yaklaşık 150 kuruş toplayarak doktorun ücretini vermek istemişlerse de Doktor Apostolid, hastanın yoksul olduğunu anlayınca ücret almadığı gibi dört gün yetecek şekilde ilaçlarını da temin etmiştir.¹⁵⁴ İşte bu hadise gazetede yayınlanınca, bundan rahatsız olan Doktor Apkonomid, kendisini savunan bir yazı gönderip haberi tekzip etmiş, fakat yapılan tahkikatla haberin doğruluğu kanıtlanmıştır.¹⁵⁵

¹⁵¹ *Bursa Gazetesi* (19 Rebiülevvel 1309-23 Ekim 1891), 1.

¹⁵² *Bursa Gazetesi*, "Sühûlet ve Ehveniyet Dâiresinde Te'mîn-i Sıhhat" (10 Zilhicce 1308-17 Temmuz 1891), 4. Cumartesi günleri Doktor Hafız Nazif Bey fakirleri ücretsiz muayene etmiştir. Bkz. Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, sad. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı, 65.

¹⁵³ *Bursa Gazetesi*, "Sühûlet ve Ehveniyet Dâiresinde Te'mîn-i Sıhhat", (10 Zilhicce 1308-17 Temmuz 1891), 4.

¹⁵⁴ *Bursa Gazetesi* (10 Rebiülahir 1310-1 Kasım 1892), 3.

¹⁵⁵ *Bursa Gazetesi*, "Doktor Apkonomidi İmzasıyla Vârid Olan Varakadır" (16 Rebiülahir 1310-7 Kasım 1892), 3; *Bursa Gazetesi* (2 Cemaziyelevvel 1310-22 Kasım 1892), 4.

Hapishaneye düşen mahkumların iae ve sağlık giderleri de hazineden karşılanıyor, bazen devreye devlet büyükleri de giriyordu. Sözgelimi, dönemin Bursa valisi Mahmud Celaleddin Pařa¹⁵⁶, Belediye Başkanı Necat Bey ve şeyh Bahaeddin Efendi'nin oğlu Emin Bey hapishanede bulunan yoksullara etli pilav hazırlatıp sunmuştu.¹⁵⁷

Bursa'da bu dönemde büyük ipek tacirlerinin suiistimali sonucunda zor duruma sokulan fakirler de vardı. Zira söz konusu tüccarlar, koza üreticilerini ya ucuza kapatarak veya ücretini peyderpey ödeyip geciktirerek ya da ellerine sergiler verip dolandırıcı sarrafların ellerine düşürerek muhtaç duruma düşürüyordu.¹⁵⁸ Bazı mültezimler ve ihale alan kimseler, yollarda çalıştırdıkları işçilerin ücretlerini vermeyerek onları muhtaç hale getiriyorlardı. Dolayısıyla birçok insan adliye önlerinde hak aramak durumunda kalıyordu. Benzer olayların yaşanması üzerine ilerleyen yıllarda valilik olaya müdahale ederek yoksul kişilerin haksızlığa uğramasına müsaade etmemiştir. Bu tür hadiseleri sonlandırmak amacıyla Vilâyet İştınaf Mddeiumumisi Nafiz Bey'in hazırladığı layiha, Nafia komisyonunda müzakere edilerek Vali Münir Paşa tarafından onaylanarak yoksulların hukuku muhafaza edilmiştir.¹⁵⁹

Yoksul kesimin sokaklara bevl etmemesi için hayırseverler Sarayönü civarında bulunan Alaca Mescid Camii'nin yanında tuvaletler inşa etmişse de daha sonra bunlar belediye tarafından kaldırılmıştır. Bilahare hususî bir bütçe oluşturarak tuvaletlerin yeniden yapılmasına çalışılmışsa da gerçekleştirilememiştir.¹⁶⁰ Belediye ve hayırseverler, sokakta meczup halde dolaşan insanları da unutmamıştır. Gazeteye yansıyan şu hadise konu açısından oldukça dikkat çekicidir:

Bursa'da yaşayan, korku neticesinde kollarında ve bacaklarında tutulma ile ağzında ansızın kekemelik oluşan, zihn melekelerini kaybetmiş, zavallı bir

¹⁵⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, III. Ahmed zamanında sadrazam olan orlulu Ali Paşa'nın torunlarından. Devlet büyüklerinden İzzet Efendi'nin sulbünden h. 1254 senesinde İstanbul'da doğmuştur. Sultan Bayezid Rüşdiye Mektebi'nde öğrenim görmüştür. Enderun hocası Mustafa şk Efendi'den mektep dersleri haricinde beş sene boyunca Arapça ve çeşitli ilimler tedris etmiştir. 1269 senesinde "Darü'l Maârif" isimli valide mektebinde imtihana girerek Meclis-i Val Mazbata Odası'na memur olmuştur. Devamında çeşitli çeşitli devlet kademelerinde bulunmuş ve çokça nişanla ödüllendirilmiştir. Bulunduğu görevlerde üstün başarı göstermiştir. Bursa'da göreve başlaması 21 Kanunisani 1305 tarihindedir. 18 Ocak 1899 tarihinde İstanbul'da ölmüştür. Bkz. *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18, 250-255.

¹⁵⁷ *Bursa Gazetesi*, "Semhat-ı Meşkr" (10 Receb 1308-19 şubat 1891), 1.

¹⁵⁸ *Bursa Gazetesi*, "Koza Alışverişi" (12 şevval 1309-10 Mayıs 1892), 4.

¹⁵⁹ *Bursa Gazetesi* (20 Cemaziyelahir 1310-9 Ocak 1893), 3.

¹⁶⁰ *Bursa Gazetesi* (17 Zilhicce 1309-13 Temmuz 1892), 3.

kimsedir. Kendi ifadesiyle asıl ismi Ahmed, memleketi Zıstovi'dir. Tahminen otuz beş yaşlarındadır. Annesi, babası veya başka akrabası, yani hiç kimsesi yoktur. Geçimi için halk yardımı gerekir. Ancak kimseden para talep ettiği görülmez. Bu çaresizden çalışmada ve para kazanmadaki acziyetini bilenler ona daima bol bol sadaka verir. Ayrıca belediye dairesi tarafından da kendisine on beş kuruş maaş tahsis edilmiştir. Çavuş, aybaşı geldiğinde gazete idarehanesine gelir ücretsiz bir pul aldıktan sonra belediye dairesine giderek orada tanzim edilen senede pulu yapıstırıp maaşını alır. Yaz-kış Kaygan Camii civarında döşemesiz bir kulübecikte yatar. Üzerine örtecek bir yorganı, altına serecek bir hasır da bulunmaz. Topladığı beş on mangırla ev eşyasını ancak tedarik eden Çavuş, "Allah beni saklar" diyerek buna dahi gerek duymaz. Koca meczup, geçen şiddetli kışı o kulübecikte geçirmiş ve zafiyeti tam olduğu halde Allah'ın yardımıyla bir şeycik olmamıştır. Askerî elbise giymeye çok heveslidir. Başında askeri bir püskül taşır. Parası oldukça hemen fesini kalıplatmak ister. Zannedilir ki bu yolda hizmet etmiş, ancak hevesini almadan bu üzücü hale bürünmüştür. Tabiatı gayet mübalağaya meyillidir. Bu sebeple söylediklerine pek de inanılmak istenmez. "Kaç yaşındasın?" diye soranlara "Büyük kıtlıkta askerdim!" cevabını verir. Buna bakarak kendi sözüne göre yüz onluk vardır. Yaratılıştaki yoksunlukla beraber şehirde yirmi dört saat zarfında gezmediği yer kalmaz. Ayrıca gazetelerde ismini görmeye heveslidir. Akşamları postanın geçişinde bilhassa gazetenin günlük yayını olan pazartesi günlerinde idarehanemize birkaç defa uğrar, isminin gazetelerde yazılıp yazılmadığını sorar. Olumsuz cevap alınca da üzülerek döner. Geçenlerde yine böyle bir müracaat meydana gelmişti. Mahzun olmaması için kendisini gazeteye yazacağımıza söz verdik. O günden beri müracaat soruları fazlalaştı. Bu yazıyı kaleme alarak hem bir biçarenin kalbine dokunduk hem de kendisine umumî merhametin bir kat daha artmasına vesile olduk."¹⁶¹

Bursa halkının yoksul kesiminde yol ücretlerini dahi karşılamakta güçlük çekenler vardı. 1891 senesinde Mudanya-Bursa arasında 43 kilometre uzunluğunda bir tren yolu yapıldığı halde işletmeye açılmamış, ulaşım arabalar vasıtasıyla sağlanıyordu. Demirtaş İstasyonu'ndan binilecek arabaya ödenmesi gereken ücret 7 kuruş ile 10 kuruş arasında değişiyordu. Tüm gün araba kirası 50 ile 60 kuruş arasında olan ücret ortalama bir fiyat sayılıyordu.¹⁶² Yük arabalarıyla birlikte lando ve faytonlar da çoktu. Yolcular lando vasıtasıyla 3-3,5 saat zarfında Mudanya'dan Bursa'ya varabilmekteydi.¹⁶³ 1892 yılında demiryolu kullanıma girdiğinde Mudanya'dan Bursa'ya trenle 41 kilometrelik mesafe 10 kuruştı. İstasyondan Ulucami'ye kadar olan bir kilometrelik mesafeye 10-15, hatta bazen 20 kuruş araba kirası isteniyordu. Tren istasyonlarına gidecek arabalara kesilen belirli bir fiyat olmaması şoförlerin fazla fiyat isteyebilme imtiyazını doğurup fakir kişileri zor duruma sokabiliyordu.¹⁶⁴ Tren istasyonlarında yolcu sayısı fazla olduğunda arabacıların

¹⁶¹ Bursa Gazetesi (15 Muharrem 1311-29 Temmuz 1893), 5.

¹⁶² Abdülkadir Kadri, Bursa Rehberi, 16-17.

¹⁶³ Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Def'a 18, 104-105.

¹⁶⁴ Bursa Gazetesi (19 Rebiülevvel 1310-11 Ekim 1892), 3.

şehir içine müşteri nakli için fahiş fiyat istedikleri oluyordu. Örneğin, Mudanya'dan trenle 10 kuruşa geldiği halde istasyondan on dakikalık şehre gelmek için bir kişiden 10-15, bazen de 20 kuruş istenmekteydi. Bundan dolayı yol ücretini ödeyemeyen fakir halktan gücü yetenler çoğunlukla yürümeyi tercih ediyordu. Yürüyemeyenler veyahut arabaya binmeye mecbur olanlar zorunlu olarak yüksek ücretle arabaya biniyordu.¹⁶⁵ Bayram günlerinde eğlenmek üzere gezip dolaşmak için pek çok kişi trenle Mudanya'ya giderdi, bunlar arasında Mudanya'da bir saat durduktan sonra dönenler de fazlaydı. Birçoğu da trene bir kez olsun binme hevesini gidermek için Bursa'dan bir saat mesafedeki Çekirge kaplıcalarına kadar 40 veya 60 paraya arabalarla gider, Acemler istasyonunda trene verecekleri 3 kuruşu hesap ederlerdi. Bursa'ya gelen trene binip Bursa istasyonuna kadar ayakta gelirlerdi. Demiryolu bileti fiyatları arabayla seyahatin iki katı olmasından dolayı yoksul halk trenle gezme lüksüne sahip değildi. Bu ise arabacıların bu durumdan faydalanıp ücretleri artırması için bir imkân sunuyordu.¹⁶⁶

1893 senesine geldiğinde arabacılar, 20-30 kuruş bazen de 10-15 kuruş kadar cüzî bir ücretle Bursa'dan Mudanya'ya 36 kilometrelik mesafe için 2-3 bazen 4 kişiyi götürürken kişi başı 20-30 bazen 40 kuruş talep ediyorlardı. 41 kilometrelik bir mesafeye 10 kuruş mukabilinde trenle gelmiş olan bir yolcunun uzun uzadıya pazarlıktan sonra istasyondan 30 kuruşa şehre gelebilmesi başka vilâyetlerden gelen kişileri de zora sokuyordu. İstanbul'dan Bursa'ya harcırahını hesap eden bir yolcu 10 kuruşa gidebileceğini düşünürken 30-40 kuruş da istasyondan şehre girmek için ödemesi gerektiğini bilmediği için para sıkıntısı çekebiliyordu. Belediye, arabacılara mahsus ücret tarifesi basıp her arabaya koyarak halka bildirdiği halde bu kuralın uygulanmaması sıkıntılara yol açıyordu.¹⁶⁷ Yol parasını vermeye gücü yetmeyen ve muafiyet talep eden bazı yoksullara zaman zaman nakdî yardımlar yapanlar olmuştur, bunlardan biri Nâfia Müşâviri Cemal Bey'dir.¹⁶⁸

İncelenen dönemde Bursa gazetesi haberlerinden edinilen bilgilerden hareketle söylenebilir ki yoksulluk kriterleri her toplumda ve dönemde farklıdır. Gazete haberlerinde ise fakirlerin kimler olduğundan çok kendilerine yapılan yardımlar üzerinde

¹⁶⁵ *Bursa Gazetesi*, "Arabacılara Nasihat" (14 Safer 1310-7 Eylül 1892), 5.

¹⁶⁶ *Bursa Gazetesi*, "Bursa Şimendiferi" (17 Zilhicce 1309-13 Temmuz 1892), 4.

¹⁶⁷ *Bursa Gazetesi*, "Bursa Arabacılarının Gaddarlıkları" (6 Rebiülahir 1311-17 Ekim 1893), 3.

¹⁶⁸ *Bursa Gazetesi* (30 Rebiülevvel 1308-13 Kasım 1890), 3.

durulmuştur. Yoksul olarak nitelenen kimseler arasında geçimlerini sağlamakta güçlük çekenlerin yanı sıra ihtiyaçlarını karşılayamayanlar da mevcuttur. Kış ayında yakacak temin etmekte zorlananlar ve tedarik edemeyenler, hayatını idame ettirmek için zaruri ihtiyaç olan suya dahi ulaşamayanlar, tuvalet ihtiyacını giderecek bir mekâna sahip olmayanlar, meczuplar, işçiler, el emekçileri, hastalık halinde doktor ücretini ödemeye güç yetiremeyenler, yol masraflarını yetiremeyenler bunlar arasında sayılabilir.

1.1. Muhacirler

Hicret sözlükte bir yerden ayrılmak anlamına gelir, hicret edene ise muhacir denir.¹⁶⁹ Hz. Muhammed ile beraberindeki Müslümanların Mekke'den Medine'ye göç etmesi de hicret kelimesiyle ifade edilmiştir. Muhaceret tarih boyunca her zaman karşılaşılan bir olgudur. İnsanlar bireysel olarak veya kitleler halinde güvenlik veya başka nedenlerle göç etmiştir. İncelenen dönemde Bursa'daki muhacirler, genellikle yurtlarının işgal edilmesiyle bütün eşyalarını ve mülklerini yok pahasına satarak bu şehre gelmiştir.¹⁷⁰ Bursa'daki göçmenlerin büyük bir bölümü, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan kaçıp gelenlerdir. Bunların beş yüz bin ile bir milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. H. 1293 tarihinde yani 93 Harbi sonunda göç etmek zorunda kalan bu insanlar,¹⁷¹ Anadolu'nun farklı yerlerine büyük bir kısmı da Bursa'ya yerleştirilmiştir.¹⁷² II. Abdülhamid muhacirlerle yakından ilgilenmiştir, devlet ayrıca göçmenlerin temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Yetenek ve bilgi sahibi olanlar idarî görevlere getirilmiştir. Zanaatla uğraşanlar kendi mesleklerini icra ederek topluma intibak etmeye çalışmıştır. Sermayesi bulunmayanlara az da olsa maddi destek sağlanmıştır.¹⁷³ İskân edildikleri yerlerde akrabalarına uzak kaldıkları, ekilecek arazi bulunmadığı için açlık ve sefaletle çektikleri gibi gerekçelerle muhacirlerin bazıları yer değişikliği talep etmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Ahmet Önkal, "Hicret", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/458.

¹⁷⁰ Çiftçilik yapabilmek için gereken her türlü araç, mal mülk, para edebilecek bütün varlıklar. Bkz. *Bursa Gazetesi* (29 Safer 1311-11 Eylül 1893), 3-4.

¹⁷¹ Zeynep Dörtok Abacı, "Balkan Savaşları'na Kadar Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler: Osmanlı Devleti'nin Yaptığı Düzenleme ve Uygulamaların Kriz Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, ed. Zeynep Dörtok Abacı (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008), 64.

¹⁷² Muammer Demirel, "XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İskanı", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*. ed. Zeynep Dörtok Abacı (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008), 31.

¹⁷³ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Dâhiliye [İ.DH]*, No. 751, Gömlek No. 61326.

¹⁷⁴ BOA, *Sadâret Umûm Vilâyet Evrâkı [A.}MKT.UM]*, No. 469, Gömlek No. 63.

Muhacirlerin sayılarının artması üzerine işlerin daha planlı yapılabilmesi için özel olarak *Muhacirîn Komisyonları* kurulmuştur.¹⁷⁵ Bu komisyonun ilk işi verilen emir üzerine¹⁷⁶ göçmenlerin sayısını belirlemek olmuştur.¹⁷⁷ 1771’de Rusların Kırım’ı işgali sonrasında en yoğun muhacir Bursa’ya gelmiştir.¹⁷⁸ Bursa’daki göçmenlerin çoğunu 1839 senesinden başlayarak Kırım’dan, Kafkasya’dan, Bosna’dan, Rumeli’nin farklı yerlerinden gelenler oluşturmaktadır. Bunlar etnik olarak Tatar, Laz, Gürcü, Boşnak ve Türk’tür. Şehir ve civar köylerde yerleştirilen bu göçmenler görüldüğü üzere Kafkasya ve Balkan kökenlidir. İçlerinde amelelik ve çiftçilik yapmak üzere gelenler de vardır.¹⁷⁹

Bursa’ya gelen göçmenlere kendi geçimlerini sağlayıncaya kadar 1878’de Bursa’da kurulan *İskân-ı Muhâcirîn Memurluğu* vasıtasıyla maddî yardım yapılmıştır.¹⁸⁰ 1878-1881 arasında yaklaşık 8.546 kişiden oluşan 1.929 aile tüm çabalara rağmen iskân edilememiştir. Bursa’nın merkezinde ve kazalarında 110 hane (yaklaşık 450 nüfus), özürlü, sakat, dul ve yetim genellikle, medrese, tekke, imaret ve sahipsiz evlere yerleştirilmiştir. 1890’dan itibaren dalgalar halinde Anadolu’ya gelen bu insanların iskânı daha düzenli bir şekilde gerçekleştirilmiştir.¹⁸¹

Muhacirlerin kalacağı yerler onarıldığı gibi deniz yoluyla şehre ulaştıktan sonra onları daha rahat sevk edebilmek için yollar ve geçitler de onarılmıştır. Dönemin Bursa valisi Mahmud Celaleddin Paşa Mudanya’da bulunmak suretiyle bu işle bizzat ilgilenmiştir.¹⁸² Muhacirlerin iskân edeceği yerlerin belirlenmesi için 1893 senesinde vilâyete Maliye Nezâreti ile Hazine-i Hâssa’dan emir gönderilmiştir. Muhacir iskân memuru Nafiz Bey, padişaha ait Uludağ’daki yaylaların sınırlarını tespit edip bildirmiştir.¹⁸³

¹⁷⁵ Cafer Çiftçi, “93 Harbi ve Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*, ed. Zeynep Dörtok Abacı (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008), 82.

¹⁷⁶ *Bursa Gazetesi* (16 Ramazan 1310-3 Nisan 1893), 3.

¹⁷⁷ *Bursa Gazetesi* (15 Rebiülahir 1308-28 Kasım 1890), 2.

¹⁷⁸ Bursa’ya gelen muhacirlerin sayısına dair gazetede zaman zaman sayısal bilgilere yer verilmektedir. Örneğin, on sekiz haneden oluşan seksen üç muhacir iskân için Mudanya iskelesine çıkmıştır. Bkz. *Bursa Gazetesi* (19 Rebiülevvel 1309-23 Ekim 1891), 2. Bir başka örnekte, yirmi iki haneden meydana gelen yüz yirmi sekiz muhacirin iskân edilmek üzere Bursa’ya geldiği haber alınmıştır. Bkz. *Bursa Gazetesi* (18 Rebiülahir 1309-21 Kasım 1891), 4.

¹⁷⁹ *Bursa Coğrafyası*, 89.

¹⁸⁰ Demirel, “XIX. Yüzyılda Bursa’da Göçmen İskanı”, 36-37.

¹⁸¹ BOA, *Yıldız Komisyonlar Mâruzâtı [Y.PRK.KOM]*, No. 3, Gömlek No. 36.

¹⁸² *Bursa Gazetesi* (30 Rebiülevvel 1308-13 Kasım 1890), 3.

¹⁸³ *Bursa Gazetesi* (3 Muharrem 1311-17 Temmuz 1893), 3.

Muhacirler, Bursa'da birçok yerde ufak köyler kurarak bir arada yaşamıştır. Örneğin, Ertuğrul sancağına tâbi İnegöl kazası dâhilindeki Kanlı Kavak'ta iskân edilmiş olan muhacirlerin yeniden teşkil ettikleri köy Osmaniye; Kütahya sancağına gönderilmiş muhacirlerden 140 hane halkın iskân edecekleri köyler İhsaniye, Mecidiye, Osmaniye, Mahmudiye, Süleymaniye; İnegöl kazasında Karadikenlik'te iskân edilen muhacirler için oluşturulan köy İhsaniye;¹⁸⁴ Pazarcık nahiyesine tâbi Karaköy sınırında Soğucak Pınar isimli yere yerleştirilen Tırnova muhacirlerinden 29 evde 120 kişinin tesis ettiği köy Hamidiye;¹⁸⁵ Eskişehir kazası dâhilindeki Tosbağı'nda iskân edilen Tatar muhacirlerinin oluşturdukları köy Rıfkiye şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁸⁶ Var olan köy isimlerinden bazıları muhacirlerin iskânından sonra başka bir adla değiştirilmiştir. Bursa'ya bağlı Kavuşak dere civarında Cevizlik'te iskân edilen Batum muhacirlerinin meydana getirdiği köyün adı Sultaniye;¹⁸⁷ Eskişehir kazasına yerleştirilen Silistre ve Hezargrad muhacirlerinin yerleştirildikleri köylerin isimlerinin Selimiye ve Hayriye şeklinde değiştirilmesi buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁸⁸

Göçmenler geldikleri bölgelere göre has farklı özelliklere sahiplerdi. Kafkaslardan gelenler daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşan kimselerdi. Balkanlardan gelenler arasında toprak sahipleri kadar emekli memurlar, aristokrat kimseler vardı. Bazıları getirdikleri sermayeyle kendi işlerini kısa zamanda kurabilmiş, kimisi de yerleştikleri verimli toprakları işleyerek kısa sürede zenginleşmişti.¹⁸⁹ Ancak onların büyük kısmı fakir olduğundan ihtiyaçlarını karşılamak isteyen devleti ağır bir maddî yük altına soktu.¹⁹⁰ Şehirde sıkıntı yaşayacakları düşünülerek genellikle kırsal alanda yerleştirildiler. İmkânı iyi olanlar, gönderildikleri beldelerde evlerini kendileri yaptı. Yoksullara ise ev yapımı için kereste ve ziraat işleri için yeterli gelecek arazi gösterilmekle beraber tohumluk ekecekleri mahsulün ulaştırılmasına kadar yemeklik erzak yine devlet tarafından verildi. Ayrıca halk da önemli yardımlar yaptı.¹⁹¹

¹⁸⁴ *Bursa Gazetesi* (1 Ramazan 1308-10 Nisan 1891), 3.

¹⁸⁵ *Bursa Gazetesi* (1 Şaban 1309-1 Mart 1892), 4.

¹⁸⁶ *Bursa Gazetesi* (22 Safer 1311-4 Eylül 1893), 6.

¹⁸⁷ *Bursa Gazetesi* (19 Rebiülevvel 1309-23 Ekim 1891), 2.

¹⁸⁸ *Bursa Gazetesi* (11 Rebiülahir 1309-14 Kasım 1891), 4.

¹⁸⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 120-121.

¹⁹⁰ Çiftçi, "93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", 80.

¹⁹¹ *Bursa Gazetesi*, "Arz-ı Şükrân" (12 Receb 1310-30 Ocak 1893), 2.

İdarî birimlerdeki bazı görevli memurlar muhacirlerin iskânı ve barındırılması için gerek yerleşim yeri tesis etme gerek diğer ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda gayret göstermiştir.¹⁹² Örneğin, gazeteye kendi imzasıyla gönderdiği yazıya göre Mudanya kazasına bağlı Tirilye nahiyesinde ikamet eden Bosnalı Hasan Salih, memleketinden hicret ederek Bursa'ya sığınmıştır. Zamanla ev kirasını ödeyemeyecek derecede fakirleşmiştir. Bu durum Mudanya kaymakamı Hasan Fehmi Bey tarafından haber alınınca kendisine Tirilye'de bir arsa verilmiştir. Ayrıca bu arsa üzerine Nahiye müdürü Arif Efendi ve Belediye Başkanı Mehmed Ağa'nın çabaları, Tirilye'nin ileri gelenlerinden İstefani, Sokrati, Lazar ve Yani ağaların ve diğer kişilerin yardımlarıyla bir ev inşa edilmiştir.¹⁹³ Haberden anlaşıldığı üzere bölgenin ileri gelen ağalar ve gayrimüslimler de söz konusu yardımlara iştirak etmiştir. Bir başka örnek, 1883 senesinde Hotanlı köyünün kurulmasına vesile olarak birçok muhacirin orada iskânına gayret eden Mihalic kazası meclis idare azası Muhammed Ali Efendi'nin icraatlarıdır. Kendisinin vefatı dahi gazete haberine konu olmuştur.¹⁹⁴

Eskişehir'de iskân etmek için otuz beş kişiden meydana gelen on hane Bosna muhaciri Bursa'ya göç etmiştir. Lazlar Hanı kiracısı Tatar Said Ağa yirmi gün kendilerini misafir etmiş ve zorunlu ihtiyaçlarını karşılayarak han kirası dahi almamıştır. Muhacirlere gösterdiği desteklere karşılık kendisine bir belge verildiği gazete haberine yansımıştır.¹⁹⁵ Eskişehir kazası Kanlı Pınar'da iskân edilen ve büyük sıkıntılar içerisinde kalan muhacirler için Hayri Bey'in altı yüz kileye yakın erzak toplatıp peyderpey göndermesi, Bursa gazetesinde yer alan bir başka haberdur.¹⁹⁶ Şehre iki-üç saat mesafede yer alan Bozdağ civarında Gâvürören çiftliği ile Çakırçay'da mülkiyeti altında olan 500 dönümden fazla arazi ve binaları bulunan Eskişehir eşrafından Boynueğrizade Hacı Abdullah Efendi'nin muhacirlere verilmek üzere zikredilen mülkünü bağışlamak için verdiği dilekçe padişaha iletilmek üzere Muzaffer Paşa'yla İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁹⁷ Bir başka örnekte, Yıldırım Camii civarında bulunan, Dikencik çiftliğinin köy olduğu zamanlardan itibaren sadece mihrabı ayakta kalmış bir caminin arazisi dut bahçesi

¹⁹² *Bursa Gazetesi* (6 Cemaziyelevvel 1308-18 Aralık 1890), 3.

¹⁹³ *Bursa Gazetesi* (29 Safer 1311-11 Eylül 1893), 5.

¹⁹⁴ *Bursa Gazetesi* (23 Ramazan 1310-10 Nisan 1893), 4.

¹⁹⁵ *Bursa Gazetesi* (16 Cemaziyelevvel 1309-18 Aralık 1891), 1.

¹⁹⁶ *Bursa Gazetesi* (14 Cemaziyelahir 1309-15 Ocak 1892), 1.

¹⁹⁷ *Bursa Gazetesi* (17 Receb 1309-16 Şubat 1892), 3.

yapılmış, mezarlığıyla beraber çiftlik arazisine katılmıştır. Bursa’da çok sayıda hayratı olan bir hayırsever, caminin kalan arazisine yoksul muhacirlerin iskân ettirilmesi şartıyla caminin imarını başlatmıştır.¹⁹⁸

Daha önceki dönemlerde bölgeye gelip yerleşmiş muhacirlerin de yardımlarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yardımlar arasında dinî mimariye katkıları özel bir yer tutmaktadır. Köstendil muhacirlerinden Elmalık mahallesinde ev satın alarak yer edinen hayırsever Hacı Ali Efendi, Büyük Bursa depreminden beri yıkık halde olan, evinin civarındaki Yiğit Cedid camisini minaresiyle beraber döşeli şekilde tamir ve ihya etmiştir. Kendi bütçesinden karşılayarak imam vasıtasıyla beş vakit namaz kıldırılmasını sağlamış,¹⁹⁹ camiye yüz elli lira kadar hibe etmiştir.²⁰⁰

Bir süre Bursa’da misafir olarak ikamet eden otuz Vidin muhacirinin Çifteler Hârâ-yı Hümâyunu’nda (Çifteler Harası) iskân edilmeleri hususunda padişah iradesi çıkarılmıştır. Bunun üzerine valilikten verilen emirle muhacirler, belde muhacir komisyonu fahrî azalarından Rüşdü Bey vasıtasıyla zikredilen mevkie sevk edilmiş, bütün masraflar da kendisi tarafından karşılanmıştır.²⁰¹ Bursa gazetesinden öğrenildiği üzere iskânlar gerçekleştirilmeden önce kurbanlar kesilerek merasim de düzenlenmiştir. Buna bir örnek olarak Seyyidgâzi’ye bağlı Karaçay’da tahsis edilen boş arazi üzerine ikinci bir kafiye olarak elli hane muhacirin kurbanı kesilmiş ve ev inşaatlarına ruhsat verilmiştir.²⁰² İskân esnasında devlet muhacirlere destek vererek masraflarını üstlenmiştir.

Sığınmacı konumdaki muhacirlerin refaha ermesi ve eksiklerinin tamamlanması hususunda ciddi bir gayret gösterilmiştir. Bosna Hersek’ten peyderpey hicret eden elli haneyi aşkın fakir Bosna muhaciri, valilikten verilen emirle Karahisar sancağındaki Aziziye kasabasının merkezinde iskân edilmiştir. Evlerin ahalinin yardımıyla inşa edildiği, gerekli arazilerin kendilerine verilmiş olduğu vilâyet gazetesinde yayınlanmıştır. Yoksul muhacirlere gerekli ziraî alet-edevat ile tohumluk ve yemeklik erzakın ziraat mevsimi geçirilmeksizin hazineden ödenip verilmesi Dâhiliye Nezâreti’ne bildirilmiştir.

¹⁹⁸ *Bursa Gazetesi*, “Dikencik Çiftliğinde Câmi-i Şerif” (21 Safer 1310-14 Eylül 1892), 2.

¹⁹⁹ *Bursa Gazetesi* (15 Şaban 1309-15 Mart 1892), 2.

²⁰⁰ *Bursa Gazetesi* (15 Şaban 1309-15 Mart 1892), 3.

²⁰¹ *Bursa Gazetesi*, “İhsân-ı Pâdişâhî” (17 Receb 1309-16 Şubat 1892), 1.

²⁰² *Bursa Gazetesi* (8 Şaban 1309-8 Mart 1892), 4.

Vali Münir Paşa bu hususta devamlı çalışma halinde olmuştur. Ertuğrul sancağı ve özellikle İnegöl kazasında barındırılan Bosnalı veya diğer zaruret halindeki muhacirlere ihsanlarda bulunulmuştur.²⁰³ Muhacirlerin ev inşa etmesi için hayırseverler de arazi bağışları yapmıştır.

Göçmenlerin hepsi hiç kuşkusuz fakir değildi. Bursa için döneminde önemli hayırlarıyla anılan Şeyh Sabit Efendi gibi hali vakti yerinde olanlar da vardı. O, elinde bulunan 200 ev yapılabilecek genişlikteki araziye, Bursa'daki muhacirler için bağışlamıştır. Evler yapılıncı burası bir mahalle haline gelmiş, ayrıca bir cami ve mektep inşasına başlanmıştır.²⁰⁴ Bununla birlikte Işıklar'ın ilerisinde bulunan, yeniden ihya ettirdiği Emir Sultan Camii mevkiinde Hamidiye ismiyle bir mahalle teşkil etmeye de ruhsat alan bu zat, burada düzenlediği bir iftarda üç yüzü aşkın, halktan zengin-fakir kimseye, bazı ulema, meşayih, başkanlar ve mülkiye memurları ile emirler ve askerî zabıtlarına ziyafet vermiştir. Zikredilen arazide birçok ev, cami ve iki çeşme inşa etmesi üzerine muhacirler buraya yerleştirilmiştir. Şeyh Sabit Efendi yirmi üç fakir çocuğu giydirdiği gibi iki yoksulun sünnet cemiyetlerini de yapmıştır.²⁰⁵

Bursa'da muhacirlerin her türlü ihtiyacı olabildiğince karşılanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla bağış yapanlara teşvik ve takdir sadedinde çeşitli nişanlar tevcih edilmiştir. Örneğin, Selimiye mahallesine bir cami, mektep ve bunlara ait üç-dört dükkân bağışlayan ve inşa izni isteyen Tırnova muhacirlerinden Hacı Ahmed Efendi'ye dördüncü rütbeden Osmânî nişanı verilmiştir. Selimiye mahallesi, Kaplıcalar caddesi ve Altıparmak civarında dört yüz haneden fazla muhacir vardı. Bu mahalle için bir cami yapıldığı gibi iki yüzü aşkın çocuk için de bir mektep yapılmasını Hacı Ahmed Efendi sağlamıştır.²⁰⁶ Kendisi bizzat caminin açılışını yapmak ve temellerinin kazılmasını başlatmak için Bursa'ya gelmiş, ahali ile polis komiserinin huzurunda kurbanlar kesilmiştir.²⁰⁷

Diğer yandan Bursa kazasına bağlı Derekızık köyü civarında Gavuraltı diye meşhur olan ormanlık mevkie muhacirler yerleştirilmeden önce, Vilâyet İdâre Meclisi kararıyla Muhacir İskân Komisyonu azası Hasan Paşa ile Orman İdaresi Başkâtibi Niyazi

²⁰³ *Bursa Gazetesi*, "Arz-ı Şükrân" (12 Receb 1310- 30 Ocak 1893), 2.

²⁰⁴ *Bursa Gazetesi* (5 Cemaziyelahir 1308-16 Ocak 1891), 1.

²⁰⁵ *Bursa Gazetesi* (5 Rebiülevvel 1310-27 Eylül 1892), 1.

²⁰⁶ *Bursa Gazetesi*, "Eser-i Hamiyyet ve Diyânet" (29 Muharrem 1310-23 Ağustos 1892), 2.

²⁰⁷ *Bursa Gazetesi* (7 Safer 1310-31 Ağustos 1892), 3.

ve memuru Tevfik, Şer'î Mahkeme ketebesini İsmail Efendi bölgeyi tahkik etmek için gönderilmiştir.²⁰⁸ Ancak 1893 tarihli bir haberden burada iskân edilen muhacirlerin ormanlara zarar verdiği öğrenilmektedir. Ertuğrul sancağına bağlı İnegöl'e ait üç meşhur Ahu Dağı'nda ağaçların ciddi zarar gördüğü belirtilmektedir. Keza orman bölgelerindeki diğer yerleşim yerlerinde durum pek farklı değildir. Bundan dolayı merkezî yönetimden gelen emirlerle ormanlarda iskân yapılmaması, ev inşa edilmemesi, araziye ihtiyacı olanlara şehre yakın yerlerde ziraat tarlası gösterilmesi istenmiştir. Muhacir Komisyonu Başkanlığı ile Orman-Meâdin ve Zirâat Nezâreti'nin deruhte etmesi gereken bu işlerin yerine getirilmesini de bizzat Sadrazam emretmiştir.²⁰⁹ Ne var ki alınan bu tedbirlere rağmen çeşitli nedenlerle ormanların zarar görmesinin önüne geçilememiştir.²¹⁰

Muhacirler yerleştikleri bölgelerde genellikle su sıkıntısı yaşamışlardır. Daha önce arz edildiği üzere valilik ile belediye, devlet erkânı ve hayırseverler vasıtasıyla bu problem de çözülmeye gayret edilmiştir. Yapılan çalışmalarla Uludağ'ın yamaçlarından doğan Yeğni, Gümüş, Altınoluk, Akçağlan, Kavak, Gölpınar, Müfti, Pınarbaşı ve Gökdere sularından bu ihtiyaç karşılanmaya çalışılmıştır.²¹¹ Altıparmak civarındaki Selimiye mahallesinin su ihtiyacı mahallenin verdiği on-on beş bin kuruş ile Hisar'da su yolları inşa edilerek çözülmüştür. Islahhâne müdürü Rusçuklu Mustafa Efendi'nin girişimiyle Hisar ahalisinin anlaşmazlıklarına rağmen su evlere akıtılmıştır.²¹²

Çağrısan köyünde Haraccızâde çiftliği arazisi sahipleri ile önceden burayı kendi kendilerine iskân eden seksen hane Tırnova muhaciri arasında tartışmalar olmuştur. Muhacirlerin mülklerinden çıkarılması amacıyla çiftlik sahipleri tarafından vilâyete yapılan şikayetler sonuçsuz kalmıştır. Vali Münir Paşa tartışmalara son vermek maksadıyla çiftlik sahiplerini bu toprakları muhacirlere satmaları konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Aksi takdirde başka bir yere nakillerinin muhacirlerin fakir düşmelerine sebep olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine üç bin küsur dönüm arazinin her bir dönümü taksitle elli kuruştan satılarak anlaşmazlık sonlandırılmıştır. Muhacirler ve yerli halk arasında zaman zaman başka sıkıntılar da meydana gelmiştir. 1893 yılında Bursa'ya tâbi Kite

²⁰⁸ *Bursa Gazetesi* (18 Cemaziyevvel 1311, 27 Kasım 1893), 2.

²⁰⁹ *Bursa Gazetesi* (22 Rabiulevvel 1311-3 Ekim 1893), 5.

²¹⁰ *Bursa Gazetesi* (16 Muharrem 1309-22 Ağustos 1891), 2.

²¹¹ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18, 103-103.

²¹² *Bursa Gazetesi*, "Su İsâlesi" (17 Receb 1309-16 Şubat 1892), 2.

nahiyesindeki Ronkoş köyünde gayri resmî olarak iskân edilen muhacirler, Avcılar köyü ahalisinin isteğiyle civardaki köy sakinlerinin eşya nakli ve kereste tedariki yardımlarıyla Avcılar köyüne nakledilmiştir. Hemen sonrasında arazi taksimi yapılmış ve muhacirlere tapu senetleri verilmiştir. Böylece Ronkoş köyü ahalisi ile muhacirler arasında süregelen arazi anlaşmazlığı çözülmüştür. Ayrıca Bursa civarında Yalakçayırı'nda yeniden teşkil edilen Fethiye ve Kite nahiyesinde kurulan Ermiri köyünde, Kumluk altında meskûn muhacirler ile civar köy ve çiftliklerin ahalileri arasında da benzer sorunlar olmuştur. Çağrısan çiftliği meselesinde olduğu gibi kolaylık gösterilip tedbirler alınarak meselenin çözülmesi istenmiştir.²¹³

Günlük birer ikişer koyun satmak suretiyle geçimini temin eden, koltukçuluk ve gezgincilik yapan muhacirler ile yerli kasaplar arasında sürekli anlaşmazlıklar çıkmıştır. Dükkân kirası, kalfa ücreti gibi masrafları olmayan muhacirler, kasapların 4,5 kuruşa sattığı etin kıyyesini²¹⁴ üç buçuk kuruşa kadar satmış hem kendilerine hem de fakir ahaliye fayda sağlamışlardır. Bu durum yerli kasapların kazancına engel olmuştur. Bunun üzerine kasaplar rahatsız olmuş ve şehir dışında bulunan yollara adamlar bırakarak muhacirleri hayvanlarını satamaz hale getirmişlerdir. Zenginler için bir kıyye etin fiyat farkı önemsizdir, fakat günlük kazandığı yevmiyesi birkaç kuruşla sınırlı olan fakara ahali için önemli bir mesele olmuştur.²¹⁵

Sonuç olarak, muhacirler yerleştikleri bölgenin kültürünü ve fizikî görünümünü önemli ölçüde değiştirmiş görünmektedir. Muhacir meselesi Osmanlı Devleti için birkaç günlük geçici bir problem olmaktan ziyade uzun süre gündemi meşgul eden büyük ve çözümü zor bir sorun haline almıştır. Muhacirler de dahil fakirlerin sorunlarına bir bütün olarak yaklaşan devlet, aldığı tedbirlere rağmen onların maddi sıkıntı çekmelerini tamamen sonlandıramamıştır.

1.2. Yetimler

Bursa'da anne babalarını kaybeden yetimler de korunmaya muhtaç kesimden birini teşkil ediyordu. Kur'ân'da bu yüzden yetimlere gerekli itinanın gösterilmesi

²¹³ *Bursa Gazetesi*, "Muvaffakiyet-i Mühimme ve Temenniât-ı Hayriyye" (19 Receb 1310-6 Şubat 1893), 2

²¹⁴ Okka, 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Kıyye" (Erişim 16 Mayıs 2022).

²¹⁵ *Bursa Gazetesi* (6 Cemaziyelevvel 1308-18 Aralık 1890), 2.

istenmekte ve Allah onlara ait mal varlıklarının ihtiyaç dışında harcanmamasını emretmektedir.²¹⁶ Yetimlere gereği gibi bakmayanların, ahirette bunun bedelini ödeyecekleri ayette belirtilmektedir.²¹⁷ Osmanlı toplumunun inançları sebebiyle yetimlere karşı hassasiyet içinde oldukları rahatlıkla söylenebilir. Nitekim devlet, kimsesiz ve yardıma muhtaç çocukların bakımı, hayata hazırlanması ile eğitimleri için ıslahhâne denilen kurumlar oluşturmuştur. Merkezî yönetim bir nizamname çıkararak vefat eden ümerâ ve zabıtlarının geride bıraktığı yetimleri doğru bir şekilde tespit ederek onlara maaş bağlamıştır. Bazı zamanlarda yapılan yanlışlık ve eksiklikler sebebiyle bu durumdaki yetim ve dulların yoksulluk içine düştükleri görülmektedir. Konuya muttali olan Dâhiliye Nezâreti, vilâyetlere ve bağımsız idare olunan mutasarrıflıklara gönderdiği genelgeyle sorunun çözülmesini istemiştir.²¹⁸ Örneğin, kocasının şehit olması üzerine dul kalan Tevhide Hatun'a aylık on kuruş eytam maaşı bağlanmıştır. Ancak o bu beratı kaybedince gazeteye, beratı bulanların fetvahaneye teslim etmelerini belirten bir ilan verilmiştir.²¹⁹ Dönemin valisi Mahmud Celaleddin Paşa'nın yetimlerle ilgili yapılanları bir konuşmasında belirtmesi devletin yetimler konusundaki ilgisini göstermektedir. Hitabeden anlaşıldığı kadarıyla, devlet onların hem yeme ve içmelerini sağlamış hem de eğitimlerini temin etmiştir. Adı zikredilen valinin, aynı zamanda sırf yetimler için bir mektep de inşa edileceğine dair vaadi gazetede yer almıştır.²²⁰ Yetimlerin sünnet ve merasim masrafları da devletçe karşılanmıştır. Islahhânedeki içlerinde Mehmed Şükrü adlı bir mühtedinin de bulunduğu dört yetim öğrencinin sünnetleri dönemin valisi tarafından yaptırılmıştır. Diğer ailelerin çocukları da bu arada unutulmamış onlar da hediyelerle sevindirilmiştir.²²¹

Bu dönemde bazı kişilerin, vakıfların ve yetimlerin paraları üzerinden haksız kazanç elde etmek suretiyle yolsuzluklar yaptığı gazetede haberlerden öğrenilmektedir. Bu bilgilere göre hayırseverlerin vakfettiği paralar ve yetim akçeleri, onlara iletilmek

²¹⁶ en-Nisâ 4/6.

²¹⁷ el-Mâûn 107/2-3.

²¹⁸ *Bursa Gazetesi*, "Tebliğât" (3 Cemaziyelevvel 1309-5 Aralık 1891), 3.

²¹⁹ *Bursa Gazetesi*, "İlân" (13 Zilkade 1310-29 Mayıs 1893), 4.

²²⁰ "Çocuklarım, gösterdiğiniz tebrik ile teşekkürden memnun oldum. Kimsesiz ve yetimler olarak sizlerin ilim, sanat ve iyi ahlâk elde etmeniz için ortaya koyduğum gayreti görüyorsunuz. İşte yeni elbiseniz de verildi, inşallah yakında mektebiniz de yeniden yapılarak istirahatiniz tamamlanacaktır. Sizler bu vatanın taze meyvesisiniz, olgunlaşmadan yere düşmeyiniz. Yani tahsil, fen, sanat ve terbiyeye çalışmakta kusur etmeyiniz. Hak Teala başarı versin". *Bursa Gazetesi*, "Nutm-ı Âli-i Cenâb-ı Vilâyetpenâhî" (10 Receb 1308-19 Şubat 1891), 1.

²²¹ *Bursa Gazetesi*, "Islahhânedeki" (14 Ramazan 1309-12 Nisan 1892), 3.

yerine faize verilmiştir. Nitekim sık sık mahkemelere bu yönde şikayetler yapılmıştır. Paraların tahsil edilmesi için mahkemeye müracaat eden mütevellî ve vasiler, dava açılması ve davanın takibi için malî yeterliliğe sahip olmamalarından dolayı iki davanın birleştirilerek yetim mallarının tahsil şekli hakkındaki kararın vakıf malları konusunda da uygulanmasını istemiştir. Verilen kararlarda yetimlere ait paranın alınarak kendilerine teslim edilmesi için mülkiye memurları göreve davet edilmiştir.²²² Yöneticiler de zaman zaman yetimlerin haklarını gasp ederek paraları zimmetlerine geçirip yetimlerin hukukunu çiğnemişlerdir. Kirmastılı bir şahıs, kazanın yetim müdürü olan Hüseyin Efendi'yi yetimlere ait parayı haksız şekilde yemekle suçlamıştır. Kaza kadılığına vekaleten tayin edilen İsmail Zühdi Efendi'nin başkanlığında mal müdürü Ali Şevki, Ziraat Bankası Muhasebe Kâtibi Halil Hulusi ve noter Mehmed Rüşdi Efendilerden oluşan bir komisyon bu şikayeti araştırarak Hüseyin Efendi'nin yüz bin kuruşu zimmetine geçirdiğini, ayrıca iki bin akçe borç alıp geri ödemediğini tespit ederek tahkikatın devam ettirildiğini raporlamıştır.²²³ Devlet, bu tür şikayetler sebebiyle eytam müdürlerinin iki senede bir değiştirilmesi ve muhasebe işlemlerinin dikkatlice incelenmesi kararını almıştır. Bu hususta örnek teşkil edecek bir olay, Kütahya Eytam Müdürlüğü'nün altı yedi yıldır dönüşümlü olarak iki kardeşin elinde kalmasına dairdir. Hesapların denetlenmemesinden dolayı yolsuzluk yapılmasına adeta imkân hazırlanmıştır. Hacı Yusuf Ağa'nın terekesinin Ulu Cami'ye ayrılması gereken üçte bir malından 100 bin kuruşu aşkın meblağın 70 bin kuruşu kaydolmuş, girişimlere rağmen geri kalan paranın bulunması için bir çaba gösterilmemiştir.²²⁴

²²² *Bursa Gazetesi* (24 Zilhicce 1308-31 Temmuz 1891), 2.

²²³ “Kuruluşunun başlangıcından h. 1305 senesi sonuna kadar kazanın yetim müdürlüğünün başında yer alan Hüseyin Efendi'nin idare zamanında muhasebeye bakılmayarak nice yetim ve yetime yüz üstü kalmış, hakları tamamen yok olmuştur. Bahsedilen tarihte kaza kadılığına vekaleten tayin edilen İsmail Zühdi Efendi'nin başkanlığı altında kaza mal müdürü Ali Şevki, Ziraat Bankası Muhasebe Kâtibi Halil Hulusi ve noter Mehmed Rüşdi Efendilerden oluşan komisyonun düzenlediği muhasebe cetveli ile esas defteri kaza idare meclisine teslim edilmiş, Hüseyin Efendi'nin gerek senet gerekse nakit olarak yüz bin kuruşu zimmetine geçirdiği sözünden emin olunan kişiler tarafından bildirilmiştir. Yine yöneticilik yaptığı zamanda yazılan kassâmât ve sicil defterlerine kayıtlı iki bin lira kadar akçenin ödünç verilmek üzere müdür Hüseyin Efendi'ye verildiği gösterilmiştir. Ancak eytam defterleri ile muhasebesi üzerinde yapılan araştırmada Hüseyin Efendi'nin borcunu geri ödeme işleminin gerçekleştirildiği görülmemiş ve bu meblağın da kendisinin zimmetinde kaldığı anlaşılmıştır. Bu sebeple yetimlerin hukukuyla ilgili defterin sadece bu kısmı incelenmiştir, geri kalan kısmının da incelenmesi için uzun bir vakte ihtiyaç vardır ve meşguliyeti olmayan bir heyet eşliğinde gizli kalan kısmının ortaya çıkması gerekmektedir.” *Bursa Gazetesi* (1 Şaban 1309-1 Mart 1892), 2-3.

²²⁴ *Bursa Gazetesi*, “Eskişehir Muhbirimizden” (25 Zilkade 1309-21 Haziran 1892), 3-4.

Nihai olarak Osmanlı toplumunda yetimler için çeşitli müesseseler kurulmuş, yoksulluğa düşmemeleri ve rahat bir yaşam sürmeleri için eytam sandıkları tesis edilmiştir. Yetim çocuklar ise ihtiyaçları karşılanarak devlet korumasına alınmıştır.

1.3. Dullar

Osmanlı toplumunda kendisini idare etmekte zorlanan kesimlerden biri dullardır. Bu dönemde 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi gibi uzun süren savaşlar sebebiyle kocaları ölen pek çok kadının dul kaldığı anlaşılmaktadır. Devletin bu kesimi korumak üzere bazı kurumlar ihdas ettiği görülmektedir. Yalnız kalmış kendine bakmakta zorlanan yaşlı veya hasta olan dul hanımlar için İstanbul'da bir dulhane tesis edilmesi düşünülmüştür. Gülhane'deki Kırmızı Kışla geçici olarak muhacirlere tahsis edilerek dulhane adıyla müessese kurulmuştur.²²⁵ Dâhiliye Nezâreti ve Muhacir Komisyonu Başkanlığı dulların taşrada yerleştirildikleri bölgelerden ayrılmaması yönünde emirler vermesine rağmen onların İstanbul'daki dulhaneye gitmek istedikleri görülmektedir. Dâhiliye Nezâreti, sosyal ve ahlakî açıdan bazı endişeler taşımakla beraber, onların bu isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Taşradan bu şekilde gizlice gelen dul ve yetimler, oraya asıl ihtiyaç sahiplerinin yerlerini gasp etmiştir. Bu durumun önüne geçilmek üzere diğer yardıma muhtaç kişilerin açıkta kalacağı öngörülerek taşrada iskân edilen dul ve yetim muhacirlerin hiçbirinin İstanbul'a gitmelerine müsaade edilmemesi, buldukları mahallerde iskân edip yerleştirilmeleri ve geçimlerinin sağlanması yönünde taşra yöneticilerine genelge gönderilmiştir.²²⁶ Eşlerini savaşta kaybeden dul ve yetimlerin yaşlarının temini amacıyla maaş tayin edilmiş, fakat maaşların çok az olması ve yeterli gelmemesi üzerine miktarın yükseltilmesi talebiyle 1887 senesinde bir arzuhal yazılmıştır. Devlet, şehit askerlerin dul eşlerinin maaşlarının yetersiz olduğunu kabul etmekle birlikte bütçe yetersizliği sebebiyle bir artış yapamamıştır.²²⁷

Bursa'da II. Abdülhamid döneminde eşi savaşlarda şehit olmuş kadınlar için Eşrefpaşa ile Kadifekale arasındaki cadde üzerinde yan yana inşa edilen evler dulhaneler

²²⁵ Açılış tarihi belli olmamakla birlikte kurum hakkındaki en eski belge 1884 tarihlidir. Bkz. Abdullah Bay, "Osmanlı'da kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası* 27/1 (2017), 49-50.

²²⁶ *Bursa Gazetesi* (23 Ramazan 1310-10 Nisan 1893), 5.

²²⁷ BOA, *Yıldız Mâbeyn Müşiriyeti [Y.PRK.MM]*, No. 1, Gömlek No. 19 (4 Safer 1305/22 Ekim 1887).

olarak anılmıştır.²²⁸ 1892 senesi Mart ayında dulhaneye Vali Münir Paşa'nın öncülüğünde hayırseverler, burada kalanların ısınmaları için birkaç bin kıyye kömür bağışlamıştır.²²⁹ Dulhanenin kapasitesi, mevcut barınma ihtiyacını karşılamamış olmalıdır ki Bursa'ya yerleştirilen muhacirlerin arzuhalı üzerine 1892 yılı Haziran ayında yoksul ve yardıma muhtaç olan yetim, dul, yaşlı ve hasta kişilerin himaye edilip korunması için toplanan yardımlarla birer ev yapılması istenmiştir.²³⁰

Devletin bütün dullara ulaşamadığı görülmektedir. Mesela, Rumeli kökenli bir muhacir dul hanım, çocuklarına bakabilmek için sahip olduğu eşyaları satmak durumunda kalmış, bir süre sonra satacak eşyası kalmadığında etrafından para istemek yerine saçlarını dahi kesip satarak çocuklarının ihtiyaçlarını tedarik etmeye çalışmıştır. Durumu öğrenen komşularının teşvikiyle konu dilekçe yazılarak valiliğe bildirilmiş ve kadının bakımını belediye tarafından üstlenilmiştir.²³¹

Netice olarak toplumun zayıf bir kesimini teşkil eden dullar, kendi hallerine bırakılmayarak devletin güvencesi altına alınmıştır.

1.4. Dilenciler

93 Harbi neticesinde işsizliğin artması, dilencilerin sayısının çoğalmasında etkili olmuştur. Çalışmaya güç yetiremediği halde halkı rahatsız ederek dilenenler sürgün edilirken geçimini sağlayamayan kişiler, devlet denetiminde olmak şartıyla gerekli tedbirler alınarak dilencilik yapabilmıştır. Başlarındaki kethüdalarıyla adeta birer “duacı esnafı” gibi değerlendirilmişlerdir.²³² Dilenci kethüdasının vazifesi, Müslümanların sadakalarını ihtiyaç sahipleri arasında adalet üzere taksim edip dağıtmak, dilenciler

²²⁸ Handan Gökçek, “Dulhane'deki Kadınlar, Kendi Savaşlarının Mültecileri”, *Evrensel* (18 Temmuz 29022). <https://www.evrensel.net/haber/466012/dulhanedeki-kadinlar-kendi-savaslarinin-multecileri>. Bu bilginin geçtiği gazetede yayımlanan röportajda, Bursa'da yapılan bu dulhanelerin İstanbul'dakinden dahi önce inşa edildikleri fakat bir belgeye rastlanmadığını ifade etmektedir. 1892 senesindeki Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde belirtildiği üzere Bursa'da bir dulhane bulunmaktadır. Bkz. *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19, 312. Ayrıca Bursa gazetesinin 8 Mart 1892 tarihli nüshasında geçen dulhaneye yapılan yardımdan da anlaşılacağı üzere burada böyle bir kurumun varlığı netleşmektedir. Kurumun tesisıyla ilgili bu hususta ayrı bir çalışma yapılması gerekmektedir.

²²⁹ *Bursa Gazetesi* (8 Şaban 1309-8 Mart 1892), 1.

²³⁰ BOA, *Dâhiliye Mektûbî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1964, Gömlek No. 85 (h. 26.11.1309/m. 22.06.1892).

²³¹ *Bursa Gazetesi*, “İffet-i Mücessene Bir Kadın” (12 Cemaziyelahir 1308-23 Ocak 1891), 1-2; *Bursa Gazetesi* (21 Ramazan 1308-30 Nisan 1891), 1.

²³² Ömer Düzbakar, “Osmanlı Devleti'nin Dilencilere Bakışı (Bursa Örneği)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/5 (2008), 309.

arasında kurallara muhalefet edip şiddet ve taşkınlık gösterenleri menetmek şeklinde belirlenmiştir.²³³ II. Abdülhamid dilencilikle ilgili yeni bir düzenlemeye gitmiş, 1889 yılında ise dilencilik tamamen yasaklanmıştır.²³⁴

Özellikle mübarek üç aylarda dilencilik daha fazla görülmektedir. Ancak valiliğin emriyle zabıta ve polis tarafından takip edilip istismar edenler için gerekli takibat yapılmış, dilencilikten başka bir kazanç yolu edinmeleri kendilerine emredilmiştir. Bu tutuklanmalar sonucunda çalışmaya gücü yetenlere iş bulmaya gayret edilmiş, meşru şekilde çalışmayı kabul etmeyenler hakkında gerekli işlem uygulanmıştır.²³⁵

Dilencilerin sayısının arttığı dönemde gerçek ihtiyaç sahipleri karıştırılmaya başlanmış ve bu durum sadaka vermede insanların tereddütte kalmasına sebep olmuştur. Dilencilik, çocuklar tarafından dahi tercih edilmeye başlanmıştır. Gazetede dilencilik topluma, ekonomiye zararları, çocuklar ve gençler üzerindeki etkileri anlatılmış, tavsiyeler verilmiştir. Haberde yer alan örnekte, çarşı ve pazarlarda birtakım çocuklar ile özellikle eli ayağı tutan kimselerin dilendikleri anlatılmaktadır. Kahvesinden ve tömbekisinden²³⁶ bile vazgeçmeyen dilencilerin mevcudiyetinden bahsedilmektedir. Diğer taraftan ise Bursa'nın en güzel sularını fiçularla arabasına yükleyip gereken yerlere naklederek namusuyla geçimini sağlayan âmâ bir fakir, gözleri olan tembellelere ders verircesine ibretlik bir kimse olarak gösterilmiştir. Gazetede şu şekilde bir misal geçmektedir: *Bir kahvecinin bir fakire kahve değirmeninde kahvesini öğüttürdükten sonra para vermesi sadaka vermesinden daha iyidir.* Hâsılı, herkes bu hususlara özen gösterip riayet etmiş olsa dilencilerin azalacağı ve ortada sadece en muhtaç kişilerin kalacağı savunulmuş, paranın her gün havadan bin kuruş dağıtarak değil, fukaranın ve dilencilerin fabrikalarda, tezgâhlarda istihdam sağlanarak değerlendirilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir.²³⁷

²³³ Bursa'da Atıcılar mevkii ile Yıldırım arasında oturan miskinler, bazı harami, haramzâde ve hırsızlardan fazlasıyla zarar görüp Kayabaşı'nda yaşayan miskinler meskeninde oturmak istemiştir. Şehir kethüdası Mahmud Çelebi de mahkemeye gelerek, istedikleri Ahmed'in güvenilir biri olduğunu söylemiş ve kethüda tayin edilmiştir. Bkz. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, haz. Hüseyin Algül vd. (Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2009) 1/285.

²³⁴ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 229.

²³⁵ *Bursa Gazetesi* (3 Şaban 1310-20 Şubat 1893), 3.

²³⁶ Nargile ile içilen bir tütün çeşidi. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Tömbeki" (Erişim 18 Mayıs 2022).

²³⁷ *Bursa Gazetesi*, "Sâ'iller" (5 Zilkade 1310-21 Mayıs 1893), 2.

Dilencilerin alınan önlemlere rağmen sosyal bir yara olarak varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir.

2. YARDIMLAR

Yukarıda bahsedilen yoksullar için yapılan çeşitli yardımlar kategorize edilerek bu bölümde ele alınacaktır. Bunlar sürekli şekilde yapıldığı gibi değişkenlik gösteren zaman aralıklarında da gerçekleştirilmiştir. Belirli şekilde belirli kişilere düzenli olarak yapılan yardımlar kamu eliyle olduğu gibi kişisel gayretler sonucunda kurulan vakıflar veya imaretler aracılığıyla da kendi tüzükleri belirlenerek düzenlenmiştir.

2.1. Kamu Yardımları

Yardım faaliyetleri, öncelikli olarak devlet tarafından yürütülmüş, valilik ve belediye tarafından koordineli şekilde desteklenmiştir.

2.1.1. Devlet Yardımları

Osmanlı'da sosyal yardımlar ve destekler, büyük ölçüde vakıflarca yapılmıştır. Zamanla bu kurumun etkisi azalmış, kamunun rolü gittikçe artmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra muhtaç ve yoksul kimselere muhtâcîn maaşı bağlandığı görülmektedir.²³⁸ Örneğin, Bursa gazetesindeki bir habere göre Vilâyet müftüsü merhum Uşşâkî İbrahim Efendi'nin boşandığı eşine muhtâcîn fonundan yüz kuruş maaş tahsis edilmiştir.²³⁹ Vefat edenlerin ailelerine maddî yardım yapabilmek amacıyla da padişahın riyasetinde oluşturulan komisyon tarafından toplanan miktar 336.675 kuruşa ulaşmıştır.²⁴⁰ II. Abdülhamid döneminde, kış şartlarında fakirlere bağışların artırıldığı anlaşılmaktadır. 30 Ocak 1893 tarihli Bursa gazetesinde, Dersaadet ve Bilad-ı Selase'deki muhtaç ve fukaraya kömür, hırka, yorgan ve fanila gibi yakacak, giyecek ve ev eşyası alınması için padişah bin lira vermiştir. Bu doğrultuda Dâhiliye Nezâreti Müsteşarı riyasetinde bir komisyon meydana getirilerek para toplanmış, ayrıca geçmişte muhtaç

²³⁸ Safiye Kıranlar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sosyal Yardım ve Kurumları", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, <https://istanbultarihi.ist/133-tanzimattan-cumhuriyete-sosyal-yardim-ve-kurumlari> (Erişim 21 Aralık 2022).

²³⁹ *Bursa Gazetesi* (8 Rebiülevvel 1311-19 Eylül 1893), 2.

²⁴⁰ *Bursa Gazetesi* (30 Rebiülevvel 1308-13 Kasım 1890), 3. Gazetede ilgili bölüm kesilmiş ve öncesinde yazan hangi aileler için söz konusu olduğu okunması mümkün olmamıştır.

hastalar için meydana getirilen başka bir yardım komisyonundan da fazlaca para aktarılmıştır. Ek olarak bilet bastırılıp bunun gelirleriyle de fakirler korunmaya çalışılmıştır. Sultan'ın buyruğu üzerine belediye daireleri fakir kimselerin ihtiyaçlarını araştırıp onlara hakkaniyete uygun şekilde dağıtmıştır.²⁴¹

Devletin sosyal yardımları ve destekleri II. Abdülhamid döneminde daha artmış görünmektedir. Barınma ihtiyacı ve sağlık imkanları doğrultusunda ülkenin her yerinde çeşitli hayır ve sağlık kurumları tesis ediliyordu. Bursa'da fakir hastalar için Bursa Gurebâ Hastanesi'nin kurulmuş olması buna bir örnek gösterilebilir. Hapishanedeki yoksul suçluların bakımı da devlet tarafından karşılanmaktaydı. Bursa Dârülacezesi'nde düşkün, yardıma muhtaç yaşlılar ile kimsesizler barındırılıyordu. Bursa Islahhânesi'nden de yetim ve ihtiyaç sahibi çocuklar yararlanıyordu. Haksız şekilde kullanılmasının önüne geçilmesi için yetimlerin mallarını koruyan eytam sandığı da Bursa'da bulunmaktaydı.²⁴²

II. Abdülhamid döneminde neredeyse tüm şehir merkezlerinde ve eyaletlerde çeşitli mektepler ile diğer ilmî müesseseler açılmıştır. Açılan çok sayıdaki idadiye mektebine tayin edilmek üzere müdür ve öğretmenler seçilip peyderpey yerlerine gönderilmiştir. Ayrıca diğer mekteplere de gerekli sayıda muavin atanmıştır. Maarif Nezâreti taşradaki halkın, çocuklarını ücretsiz şekilde mekteplerde okutabilmesi amacıyla vilâyet merkezlerinde bulunan idadî mekteplerinin birçoğunu yatılıya dönüştürmüş ve memurların maaşlarını ödeyebilmek adına önlemler almıştır.²⁴³

Rus Harbi sebebiyle topraklarını terk edip Anadolu'ya dönen muhacirlerin iskanı ve iaşelerinin temin edilmesi devletin çözmesi gereken başka bir önemli meseledir. Göçmenlerin iskân edilmeleri hususundaki süreç, Sultan'ın girişimleri ve atılan gerekli adımlarla sorunsuz şekilde aşılmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili gazetedeki habere göre, bir süre Bursa'da misafir edilen ve kalacak yeri olmayan otuz Vidin muhacirinin Çifteler Hârâ-yı Hümâyunu'nda (Çifteler Harası) iskân edilmiştir. Onların bu işini Belde muhacir komisyonu fahri azalarından Rüşdü Bey görmüştür. Ayrıca ihtiyaçları için devlet yardımında bulunmuştur.²⁴⁴

²⁴¹ *Bursa Gazetesi*, "Tebliğât-ı Resmî" (12 Receb 1310-30 Ocak 1893), 1.

²⁴² Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu kurum hakkında detaylı bilgi verilecektir.

²⁴³ *Bursa Gazetesi* (28 Safer 1310-21 Eylül 1892), 5.

²⁴⁴ *Bursa Gazetesi*, "İhsân-ı Pâdişâhî" (17 Receb 1309-16 Şubat 1892), 1.

Doğal afetler sonucunda meydana gelen hasarların giderilmesinde evlerin tamir ve inşası için devlet destek sağlamıştır. Nitekim 1891 senesinde Nevşehir’de heyelan sebebiyle evi zarar görenlere padişah tarafından on bin kuruş ihsan edilmiş, ayrıca halk da kendilerine yardım etmiş ve yıkılan evler yapılmaya başlanmıştır.²⁴⁵

Beşinci Ordu-yı Hümâyun’un otuz altıncı alayı birinci taburundan Urfalı Mehmed bin Birun’un, sırtına isabet eden 12 kg ağırlığında bir şarapnel parçasının çıkarılması için İstanbul’daki Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî hastanesine yatırılmış ve gerekli muayenesi yapılmış, şarapnelin çıkarılmasına karar verilmiştir. Asker bunu istemeyince kendisine ömür boyu vilâyet mal sandığından aylık 300 kuruş maaş tahsis edilmiştir.²⁴⁶

Görüldüğü üzere devlet muhtaç kimselere muhtacîn maaşı, yoksul hastaları bu amaçla kurulmuş hastanede tedavi, kimsesiz çocuklara darülaceze ve ıslahhâne gibi kurumlar vasıtasıyla yardım ve desteğini sürdürmüştür. Rüşt çağına gelip bir meslek edininceye kadar eytam sandıkları yetimlere gerekli desteği vermiştir. Bu tür yardımlarda yoksul muhacirler ve çocukları da unutulmamıştır.

2.1.2. Eytam Sandıkları

İslam dininin yetimler ve onların hakları konusundaki uyarıları İslam tarihi boyunca Müslümanların çok hassas olduğu bir konudur.²⁴⁷ Osmanlı toplumu ve yönetiminin de yetimler üzerinde erken dönemlerden itibaren hassasiyetle durduğu ve onlara yönelik pek çok vakıf tesis ettiği bilinmektedir. XIX. asır sonlarında ise vakıflar yanında hususî olarak yetimlerin işlerine bakmak üzere 1851 senesinde Eytam Nazırlığı kurulmuş, akabinde bir de nizamname çıkarılmıştır. Yetimlere ait varlıkların muhafazası, muhtaç ve kimsesiz çocukların yetiştirilmesi, hak ve hukuklarının korunması hedeflenerek eytam sandıkları kurulmuştur.²⁴⁸ Bu sandıklarda yetim çocukların ebeveynlerinden kendilerine intikal eden mallar, rüşt çağına ulaşıncaya kadar sağlıklı şekilde zayi edilmeden muhafaza edilirdi. Erişkin hale geldiklerinde ise yetimler, devlette bulunan mallarını teslim alarak daha iyi şartlarda bir yaşam kurma imkânına sahip

²⁴⁵ *Bursa Gazetesi* (29 Muharrem 1310-23 Ağustos 1892), 5.

²⁴⁶ *Bursa Gazetesi* (15 Rebiülevvel 1310-7 Ekim 1892), 5.

²⁴⁷ el-Bakara: 220; el-Nisa: 2, 8, 10; el-Enam: 152; el-İsra: 34.

²⁴⁸ Mehmet Çanlı, "Eytam İdaresi-Sandıkları ve Osmanlı Devleti’nde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması", *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç (İstanbul: Umur Kağıtçılık, 2003), 61.

olurdu.²⁴⁹ Zikredilen sandıklar bir komisyon tarafından denetlenir ve usulsüz işlemler tespit edilerek gerekli takibat yapılırdı.²⁵⁰ Kirmastı kazası Niyâbet-i Şer'iyeye ve Bidâyet Mahkemesi başkanlığında bulunan Bergos sâbık müftüsü Müftüzâde İsmail Zühdi Efendi, Bursa'ya görevlendirildiğinden beri sürüncemede kalmış davaları tarafları memnun edecek şekilde sonlandırmış, şehirdeki eytam sandığının hesaplarını da denetlemiş, usulsüz tasarruflarda bulunan eytam sandığı müdürlerinin yolsuzluğa sapmalarında iki yılda bir yapılması gereken tayinlerin 1890 yılına kadar sabit kalmasının rol oynadığını tespit etmiştir. Muhasebe denetiminin hızlandırılması için valiliğin tebligatı doğrultusunda kaza kaymakamının riyasetinde, hâkimin tavsiye ve uyarısı üzerine muhasebe komisyonuna memurlardan üç dürüst kişi eklenmiş ve işlemlere adaletli şekilde başlanmıştır. Sandık muhasebesinin kontrol edilmesi için daha önce birkaç defa komisyon oluşturulmuş, lakin sâbık eytam müdürünü koruyan bazı kişilerin yol açtığı sıkıntılar sebebiyle durumun hakikatini gösteren bir muhasebe kaydı bulunamamıştır.²⁵¹ Kirmastı'dan gazeteye gönderilen birkaç güvenilir kişinin imzasını taşıyan evrakta şunlar yazılmıştır:

“Kuruluşundan h. 1305 senesi sonuna kadar kazadaki yetim müdürlüğünün başında yer alan Hüseyin Efendi'nin yönetimi esnasında muhasebeye bakılmadığından dolayı yüz üstü kalan birçok erkek ve kız yetim çocuğun hakları tamamen yok olmuştur. Bahsedilen tarihte kaza kadılığına vekaleten tayin edilen İsmail Zühdi Efendi'nin başkanlığı altında kaza mal müdürü Ali Şevki, Ziraat Bankası muhasebe kâtibi Halil Hulusi ve noter Mehmed Rüştü Efendilerden oluşan komisyonun düzenlediği muhasebe cetveli ile esâs defteri kaza idare meclisine teslim edilmiş, Hüseyin Efendi'nin gerek senet gerek nakit olarak yüz bin kuruşu zimmetine geçirdiği bildirilmiştir. Yine yöneticilik yaptığı zamanda yazılan kassamât ve sicil defterlerine kayıtlı iki bin lira kadar akçenin ödünç verilmek üzere müdür Hüseyin Efendi'ye verildiği gösterilmiştir. Ancak eytam defterleri ile muhasebesi üzerinde yapılan araştırmada borç verme işleminin gerçekleştirildiğine rastlanmamış ve bu meblağın da Hüseyin Efendi'nin zimmetinde kaldığı anlaşılmıştır. Yetimlerin hukukuyla ilgili sadece bu kısmı incelenen defterlerin geri kalan gizli kısmının da ortaya çıkarılması için uzun mesai harcayacak bir heyete ihtiyaç vardır.”²⁵²

Sandıkların işletilmesiyle biriktirilen meblağlar değerlendirilmiş, bu doğrultuda hem yetimlere bir getiri hem de sandıklar üzerinden yapılan işlemler neticesinde alınan

²⁴⁹ Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 103-106.

103-106.

²⁵⁰ BOA, *Yıldız Umûmî [Y.PRK.UM]*, No. 16, Gömlek No. 113.

²⁵¹ *Bursa Gazetesi* (12 Zilkade 1308-19 Haziran 1891), 1-2.

²⁵² *Bursa Gazetesi* (1 Şaban 1309-1 Mart 1892), 2-3.

vergiler devlete kazanç sağlamıştır. Ayrıca sandıklar, ihtiyaç sahibi kimselere kredi tahsisinde de kullanılmıştır.²⁵³ Nitekim gazetenin ilanlar kısmında buna dair bir örnek bulunmaktadır. 28 Teşrinievvel 1307/9 Kasım 1891 tarihli ilana göre Bursa'nın Veled-i Habîb mahallesinden arakiyeci Emin Ağa'nın eşi Arife Hatun, Murad Bey yetimleri malından ve emval-i eytam sandığından borç almıştır. 3.237,5 kuruş değerindeki altın akçe karşılığında bâ devr-i şemâi mahallede bulunan elli zirâ toprak üzerine bina edilmiş bir miktar mülkünü rehin vermiştir. Satım işlemlerinin ise Bursa icra dairesinde gerçekleşeceği bildirilmiştir.²⁵⁴ Bu misalden anlaşıldığı üzere ihtiyaç hasıl olmasına binaen sandıktan alınan borca karşılık bir malın rehin bırakılması gerekmiştir. Ödemesi gereken zamanda borç tahsil edilemediği için rehin olan mal satışa çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti, geçmişten aldığı mirası geliştirerek yetimlere ait malları koruma altına almış ve yetimlerin herhangi bir zarara uğramalarını engelleyip yoksul düşmemeleri için çaba göstermiştir. Bununla birlikte dönemin değişen konjonktürüne ve şartlarına uygun düzenlemeler yapılmıştır.

2.1.3. Ziraat Bankası

Askerî olarak insan gücü ihtiyacı fazla olan Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşların sonucunda pek çok insan kaybı yaşanmıştır. Bunun neticesinde köylerde var olması gereken iş gücü ihtiyacının karşılanması güç hale gelmiştir. Bununla birlikte vergi ödeme koşuluyla evlatlarını askere göndermekten muaf olan gayrimüslimlerin ise hayatlarının refah seviyelerinde artış görülmüştür. Osmanlı vatandaşları tarımsal faaliyetlerini sürdürebilmek için maddî desteğe başvurma yoluna gitmiştir. Banka sistemlerinin henüz yerleşmediği toplumda sarraflar ve bankerler aracılığıyla bankacılık faaliyetleri yürütülmüş, kırsal çevrede yoksul halkın finansman gereksinimi gayrimüslimlerden alınan kredilerle nakit şeklinde sağlanmıştır.²⁵⁵

²⁵³ Çanlı, "Eytam İdaresi- Sandıkları ve Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması", 85.

²⁵⁴ *Bursa Gazetesi* (11 Rebiülahir 1308-14 Kasım 1891), 6.

²⁵⁵ Emine Kaya & Esra Kadanalı, "Geçmişten Günümüze Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 19 (Temmuz 2020), 137.

1840 senesine kadar Osmanlı'da kurumlaşmış bir banka yoktur. Daha sonra birtakım bankalar açıldıysa da sadece Osmanlı Bankası²⁵⁶ varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bankacılığın Osmanlı'da ilk meydana çıkış sürecinde malî faaliyetler yabancı sermayeler veya yerli gayrimüslimler tarafından yürütülüyordu. Ziraat Bankası ise halihazırdaki bankalardan tümüyle farklı bir teşkilatlanma prensibiyle ortaya çıkarak sermayesini önce çiftçiden sonra devletten almıştır.²⁵⁷ Bankanın köklerinin 1863 yılında Midhat Paşa tarafından tesis edilen halktan toplanan paranın biriktirilip ihtiyaç duyan kişilere kredi verilmesi veya köy ihtiyacının karşılanması üzerine meydana getirilen *Memleket Sandıkları*'yla başladığı söylenebilir. Çoğunluğu tarıma dayalı ekonomi sistemine sahip olan Osmanlı Devleti'nde çiftçinin yaşadığı sorunlar bu sandıklar vasıtasıyla giderilememiş çeşitli usulsüzlükler ortaya çıkmış, bazı kişiler tarafından sandıklar suiistimal edilmiştir. Bunun üzerine 1883-1888 yılları arasında sandık sisteminin merkezileştirilmesi yoluna gidilerek isimleri *Menafî Sandıkları* olarak değiştirilmiş, fakat bu sistem de var olan sorunlara devam etmiştir.²⁵⁸ Bunlara bir çözüm olarak yerli sermayenin devlet kontrolünde üretilmesi ve dağıtılması adına II. Abdülhamid'in onayı üzerine 1888'de yürürlüğe giren nizamnameyle birlikte Ziraat Bankası resmî olarak kurulmuş, Menafî Sandıkları da Ziraat Bankası'na devredilmiştir. Tarıma dayalı tarihin seyri bu müessesenin ortaya çıkışıyla değişmiş ve tarıma önemli bir yerli finansman desteği sağlayan yeni bir dönem başlamıştır.²⁵⁹

Çiftçilere üretim ve yatırım kredisi verme amacıyla kurulan banka tefecilerin, vurguncuların sahtekârlık, hile, entrika ve kötü niyetlerinden çiftçilerin korunması ve desteklenmesi, ziraat ile ticaret hacminin artırılması için gayret etmiştir. Gazete haberleri, bize bu konuya dair çıkarılan nizamnamelerin toplumda ne şekilde karşılık bulduğunu görmek açısından mühim bilgiler sunmaktadır. Bursa gazetesinde Osmanlı vilâyetlerinin tamamında, muhtekirlerin hile ve entrikaları sebebiyle yoksul çiftçilerin

²⁵⁶ Bursa Osmanlı Bankası hakkında Bursa gazetesinde yer alan bir haberde şube müdürü Mösyö Melenci'nin başkanlığında oluşturulan bir hayır topluluğu vasıtasıyla hayırseverlerden yüz on beş lira toplanmış, elbise, kömür gibi zaruri ihtiyaçlar satın alınarak istisna olmaksızın fukara ahaliye dağıtılmıştır. *Bursa Gazetesi* (26 Receb 1310-13 Şubat 1893), 3.

²⁵⁷ Ayşe Merve Çilingir, *Ziraat Bankası'nın Taşradaki Yüzü: Şube Yapıları ve Bağlantıları* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 6-7.

²⁵⁸ Hüseyin Baha Öztünç, "Rumeli'nin Elden Çıkışından Sonra Bölgedeki Ziraat Bankası Şube ve Sandıklarının Durumu", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ziraat Bankası*, ed. Aziz Tekdemir, Cengiz Fedakar, Saim Çağrı Kocakaplan (Ankara: Gazi Kitabevi, 2022), 95.

²⁵⁹ Kaya & Kadanalı, "Geçmişten Günümüze Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası", 139.

perişan olduğuna dair haberler yer almaktadır. Bu durumun engellenmesi ve tarımın ilerlemesi için çiftçiden fazla âşar alınarak ziraat bankaları tesis edilmesi girişiminden yeterli derecede istifade edilemediği gazetede yazılmıştır. Alınan fazla âşarın düzgün kullanılması, tefecilerin kandırdığı şahıslar arasında ortaya çıkan davalarda faizin kanun sınırlarını aşmaması, ziraat bankalarının kurulma maksadına uygun bir hale getirilmesiyle tefecilik ile vurgunculuğun tamamen yok edilmesi, bunlardan doğan zararların engellenmesi amaçlarıyla padişah tarafından irade buyrulduğu bildirilmiştir.²⁶⁰ Tefecilerin tahakkümünden kurtarılmalari için 1892 yılında Ziraat Bankası çiftçilere borç fonu oluşturmuştur. Bu girişimler neticesinde bankanın borç verdiği kişi sayısı 1.550'ye ulaşmıştır. Çiftçilerin çoğunlukla borç almak için geldikleri ve günde elli altmış kişiye para verildiği görülmüştür.²⁶¹

Ziraat Bankası'nın sunduğu imkânlarla fakir halkın yükü hafifletilmek istenmiş, ancak mahalle muhtarlarından bazıları yasalara uymamıştır. Gazete idarehanesine gönderilen birkaç imzalı kâğıtta belirtildiğine göre halka indirim yapmaları koşuluyla Ziraat Bankası tarafından kendilerine %5 kuruş ücret verilmesine rağmen hükümetin tembih ve tavsiyelerine uymayan bazı mahalle muhtarları, hak ve yetkileri olmadığı halde -daha bilet alamadık, almaya da vaktimiz müsait değildir- gibi yersiz sözlerle tahsil ücreti adıyla birer kuruş ayak bastı ücreti almak için fakir ahaliyi her gün rahatsız etmiştir.²⁶²

Kaza Nâibi Ferid Efendi, selefinden kendisine devredilen yüzlerce davanın bir an evvel çözüme kavuşturulması için gayretle çalışmıştır. Bazı vakıf ve yetimlerin paraları hakkındaki çalışmaları gazete tarafından bir teşekkür sebebi olarak görülmüştür. Kaymakam beyin gayretiyle ağnam vergisinden livaya 2.500 lirayı aşkın bir para gönderilmiştir.²⁶³

Çiftçilerin ve tüccarların korunması ile desteklenmesi için kurulan Ziraat Bankası'nda borç verme faaliyeti bazı usullere göre yapılmıştır. Ziraat Bank şubelerine müracaat edecek olan çiftçiler, örneğin 2 bin kuruş borç almak üzere yüzer veya ikişer yüz kuruş kıymetinde 10 ve 20 parça tarlasını vefâen²⁶⁴ boş bıraktığı takdirde her birinin

²⁶⁰ *Bursa Gazetesi* (14 Ramazan 1308-23 Nisan 1891), 2.

²⁶¹ *Bursa Gazetesi* (7 Ramazan 1309-5 Nisan 1892), 4.

²⁶² *Bursa Gazetesi*, "Haklı Bir Şikâyet" (3 Zilhicce 1308-10 Temmuz 1891), 2.

²⁶³ *Bursa Gazetesi* (7 Ramazan 1309-5 Nisan 1892), 4.

²⁶⁴ İpotek.

senedi için birer kuruş alınması ağır geleceğinden bir borçlu kaç parça gayrimenkul malını rehin veya vefâen boş bırakırsa bıraksın kendilerinden yalnız bir ve bilahare (fekki rehn) borcun ödenip bir mal üzerinden rehnin kaldırılması ve (redd-i ferağ) mülkün tasarrufunu başkasına devretmek için aynı şekilde bir kuruş alınması, bu miktardan fazla ücret talebiyle çiftçiye baskı yapan tapu memurlarının hizmetlerinden ihraç edilmesi Ticaret ve Nâfia Nezâreti'nden gönderilen bildiri üzerine Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından kararlaştırıldığı Ziraat Bankası genel müdürlüğünden gönderilen yazıda bildirilmiştir.²⁶⁵

1893 senesinde ziraat gibi önemli bir işin gelişmesine yarayacak yararlı kurumlar arasında üç dört sene görülen fiilî eserlerle birinci sırayı almış olan Ziraat Bankası, bütün çiftçiler nezdinde yaygınlaştırılması adına nizamname gereği vilâyet ve sancaklarda planlananlar hariç kaza merkezlerinde hayır maksadıyla 345 sandık açmıştır. Mevcut şube ve sandıkların adedi 440'a ulaşmıştır. Nakdî bedeller yoluyla Maarif Hassa İânesi'nin toplanması, harcanması, memur maaşlarının ve masraflarının verilmesi, ziraat mektepleri ile numune tarlalarına tahsis edilen meblağın ödenmesi gibi birçok muamele sonradan bankaya teslim edilmiştir. Bu sebeple bankanın muamelat dairesi çok fazla genişlemiş, senelik makbuz ve nakdî ödemeler de 2 milyon lirayı aşmıştır. Dolayısıyla gerek borç işlerinin gerek eklenen görevlerin yolunda ilerlemesi için banka idaresi tarafından gösterilen lüzum üzerine Meclis-i Mahsûs ve vekillerin kararıyla bir önceki sene ortasında altı müfettiş tayin edilerek işe başlanmıştır. Müfettişler tarafından 99 şube ve sandık teftiş edilmiştir. Çoğunluğunun işlemleri, düzen ve usul dairesinde gerçekleşmiş, banka tarafından ahaliye yapılan yardımlarla pek çok yerde tefecilerin sebep olduğu zarar hafifletilmiştir. Bankanın sermayesi ve verdiği borçlar da arttıkça tefeciler yüzünden ortaya çıkan zararların kısa bir süre zarfında tamamen önü alınmıştır. Ayrıca teftişler esnasında muamelelerinde yolsuzlukları ve suiistimalleri açığa çıkan memurlar, derhal işten çıkarılmış, haklarında kanunî ceza uygulanması gerekenler evraklarının incelenmesiyle beraber ait oldukları memurluğa teslim edilmişler, böylece bankanın iç düzeni muhafaza edilmeye çalışılmıştır.²⁶⁶

²⁶⁵ *Bursa Gazetesi*, "Zürrâa Musâ'ade-i Mahsûsa", (19 Şevval 1309-17 Mayıs 1892), 4.

²⁶⁶ *Bursa Gazetesi* (5 Zilkade 1310-21 Mayıs 1893), 2-3.

Banka çalışanlarının görevlerini yerine getirmemeleri konusunda da gazetede şikâyetlere rastlanmaktadır. Hakkında verilen bilgilere göre Edremit Ziraat Bankası şubesi kâtibî Mehmed Efendi borç için başvuran çiftçileri, işlerini halletmeyerek aylarca bankaya gelip gitmeye mecbur etmiştir. Hatta borcunu ödeyerek rehinini kurtarmak maksadıyla bankaya müracaat eden Ünyeli bir çiftçi, 600 kuruşu mahallî idare üyelerinden Hacı Hafız Efendi'ye teslim ederek borcunu ödeyemeden köyüne geri dönmüştür. Ancak kâtip Mehmed Efendi parayı Hafız Efendi'den de almamış, çaresiz köylünün iki ay boş yere faiz vermesine sebep olmuştur.²⁶⁷

2.1.4. İslahhâne

Sanayi İnkılabıyla başlayan makineleşme ve seri üretimle birlikte Avrupa'da, kısa zamanda ucuz maliyetli kaliteli ürünler mamul edilmeye başlandı. Üretime el tezgâhlarında devam eden Osmanlı'da ise uzun sürelerde az sayıda mahsul ortaya çıkarılabilmekteydi. Dolayısıyla tıpkı diğer kurumlarda reformlara ihtiyaç duyulduğu gibi bu alanda da bir düzenleme ve değişime gidilmesi zaruri hale gelmişti. Bu bağlamda, sanayileşme girişimleri için elzem olan nitelikli iş gücünü kazandıracak meslekî eğitim kurumları açmaya teşebbüs edildi. XIX. yüzyıldan itibaren devam eden savaşlar neticesinde alınan yenilgiler, devleti ekonomik olarak sıkıntıya soktu. Harplerde yaşanan can kayıpları, hastalık gibi sebeplerden ötürü ailelerini kaybeden çocukların yaşadıkları vilâyetlerde iş sahibi olmaları sağlanarak ortada kalmalarının engellenmesi amacıyla atılımlar yapıldı. Müslim-gayrimüslim istisna gözetilmeksizin maddi imkânsızlıklar içerisindeki çocukların kalacak yer ve yaşelerini temin etme gayesiyle ıslahhâneler kuruldu. Bu kurumlar ülke sanayisinin kalkınmasına hizmet etti. Niş'e vali olarak atanan Midhat Paşa'nın, göreve başladığında fakir ve desteğe muhtaç çocukların çaresiz ve sayıca fazla olduğunu gözlemlemesi üzerine topladığı yardımlarla 1863 senesinde tesis ettiği ıslahhâne bunun ilk örneğiydi. Valinin çabası, devletin diğer yerlerinde kurulacak olan müesseselerin alt yapısını oluşturdu. Kimsesiz ve yoksul çocuklar arasından yardıma muhtaç olanlar, kısa zamanda hemen her vilâyette açılan ıslahhânelerde koruma altına alındı. Hırsızlık ve adam öldürme gibi suçlarla yargılanan, dilencilik yoluna mecbur

²⁶⁷ *Bursa Gazetesi* (17 Muharrem 1311-31 Temmuz 1893), 4-5.

kalmış çocuklar da zaman içerisinde belli şartlara tabi tutularak bu kurumlarda barındırılmıştır.²⁶⁸

Halkın gereksinimlerini ithalatla karşılamak yerine ıslahhâne talebesine meslek edindirilmek suretiyle teknik eleman ihtiyacının giderilmesi öncelikli hedefler arasında belirlenmiştir. Midhat Paşa'yla birlikte ıslahhâne ismiyle kurulup daha sonra *sanayi mektebi* adıyla açılan okullar Rumeli, İstanbul, Anadolu kentlerinde ve daha sonra ülkenin geri kalanında faaliyete geçmiştir.²⁶⁹ Önceden lonca teşkilatında yetiştirilen küçük çocuklarla karşılanan teknik eleman ihtiyacı, bu teşkilatın kaldırılmasından sonra sanayi mektepleri olarak kurulan ıslahhânelerle giderilmiştir.

Islahhâneye kayıt alınırken 12-13 yaşın altındaki kimsesiz, yoksul aile çocuklarına öncelik tanınmış ve öğrencilerden herhangi bir ücret talep edilmemiştir. Maddi durumu iyi olan ailelerin çocuklarından ise senelik 500 kuruş ücret alınmıştır. Bu kurumda okuma yazma öğretilmesinden çok debbağlık, terzilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, dökmeçilik, makineçilik, mimarlık, matbaacılık, mücellitlik ve dokumacılık gibi zanaat eğitimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak zaman içerisinde, ekonomik yetersizliklerden dolayı eğitim ve öğretimde ihtiyaç duyulan makine ve alet-edevatın alınması bir yana talebelerin zaruri ihtiyaçlarının karşılanmasında dahi sıkıntı çekilmiş, bu sebeple ülkedeki ıslahhânelerin bir kısmı kapanmış bir kısmı da kapanma noktasına gelmiştir.²⁷⁰ Bunlardan bir tanesi Ahmed Vefik Paşa'nın teşvikleriyle dönemin valisi Hacı İzzet Paşa tarafından 1869 yılında tesis edilen Bursa Islahhânesi'dir. Zamanla iktisadi problemler başta olmak üzere çeşitli nedenlerle kapatılan bina, birkaç farklı teşebbüsle çeşitli mekânlarda yeniden kurulmaya çalışılmıştır. En son 1890 yılında dönemin valisi Mahmud Celaleddin Paşa tarafından tamamlanarak kalıcı bir binada ıslahhâne hizmet vermeye başlamıştır.²⁷¹

²⁶⁸ Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı Vilâyetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi", *Karadeniz Araştırmaları* 37 (Bahar 2013), 71.

²⁶⁹ İmdat Özen, *II. Meşrutiyet'e Kadar Islahhaneler ve Darülaceze* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 7.

²⁷⁰ Savaş Özdemir, *II. Abdülhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 2-3.

²⁷¹ Yıldırım, "Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi", 73. Valinin inşası devam eden ıslahhane binasını ara ara teftiş ederek gözden geçirdiği gazete haberlerine yansımıştır. Bkz. *Bursa Gazetesi* (14 Safer 1309-19 Eylül 1891), 1.

Bursa İslahhânesi ülkedeki diğer örneklerine nazaran daha muntazam bir işleyişe sahiptir. İdarecileri tarafından talebelerin eğitimine ehemmiyet gösterilen ıslahhânelerde beklenen ilerleme kaydedilebilmiştir. Bunda Mahmud Celaleddin Paşa'nın dikkati, özeni ve ıslahhâne yönetimi hususunda ehil kişileri seçmesi etkili olmuştur. Söz konusu kurumun düzeni ise Müdür Hüsnü Bey'in çalışma ve gayretiyle tesis edilmiştir.²⁷² İslahhâneye katkı sağlayan bir diğer isim Yenişehir Fenarlı Osman Nihad Bey'dir. Haftada iki gün belediye daire azalığı ve ıslahhâne başkanlığına devam ederek maslahatlar hakkında bilgileri gözden geçirmiş ve Hüsnü Bey'le uyum içerisinde çalışarak işleri başarıyla yürütmüştür.²⁷³ 1893 senesinde ıslahhâne müdürlüğü ortadan kaldırılınca yekûnu 12 kişi olan belediye azaları tarafından birer ay müddetle fahrî ve nöbetleşe şekilde idari işlerin yürütülmesine, bu doğrultuda müdürlük maaşının mektep gereklerine harcanmasına karar verilmiştir.²⁷⁴

Bursa özelinde idareciler tarafından ıslahhâne öğrencilerinin eğitim ve meslekî gelişimlerine yönelik önemli adımlar atılmıştır. Örneğin, Hüsnü Bey'in istikrarlı çalışmaları neticesinde ıslahhâne öğrencilerinin ilmî ve sanatsal kazanımlarında kısa sürede ciddi bir ilerleme görülmüştür. Talebelere halı ve kilim dokuması öğretilmesi için Uşak'tan sanatkârlar getirilmiştir.²⁷⁵

Bursa İslahhânesi'nde kurulan düzen neticesinde birçok ilerleme kaydedilmiştir. Dönemin valisi Münir Paşa'nın destekleriyle dârüssinâanın²⁷⁶ (tersane) idare ve uygulama bakımından işler hale getirilmesinden itibaren diğer zanaatlarda da pek çok eser artmıştır. Gerekli ilimleri tamamladıktan sonra diplomayla mezun olan ıslahhâne öğrencileri arasında, sermayesini kolaylıkla tedarik edebileceği kunduracılık, terzilik,

²⁷² *Bursa Gazetesi* (30 Rebiülevvel 1308-13 Kasım 1890), 4.

²⁷³ *Bursa Gazetesi*, "Müteaddid Muhtârân ve Ahâli Mühür ve İmzasıyla Matbaamıza Vârid Olan Varakadır" (12 Zilkade 1308-19 Haziran 1891), 2.

²⁷⁴ *Bursa Gazetesi* (27 Rebiülahir 1311-7 Kasım 1893), 6.

²⁷⁵ *Bursa Gazetesi*, "Mensûc Fotoğraf" (16 Şaban 1308-27 Mart 1891), 1. Bu minvalde gazete tarafından Uşak halısı şu şekilde betimlenmiştir: *Özel ve hayret verici şekilde ustalıkla imal edilen bir halıdır. İran ve yabancı dokumalar gibi külfetleri yoktur. Sahibinin görülen mücesssem bir resmi deyip de geçilemeyen, en güçlü fotoğrafçının bile maharet gösteremeyeceği ustalıkla tasvir edilmiş bir resim denebilir. Nasıl ki resim sahibinde boy-pos, sima ve kıyafet bakımından zerre kadar kusur bulmak mümkün değilse elbiselerinin renk ve gerekli yerlerinin gölgelerine de o derece ustalık gösterilmiştir. Halının fotoğrafı resimlerini her kim görse, bunun halı üzerinde nakışlı olmayıp bizzat sahibi tarafından aldırılmış olduğu düşüncesinde ısrar edecektir.*

²⁷⁶ Gerek donanmanın ihtiyacı olan gerekse ticarî ve sınaî gemilerin inşa ve tamir edildiği sanayi kompleksi. Bkz. Nebi Bozkurt, "Tersane", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/511.

marangozluk gibi sanatlarda üstatlık derecesine ulaşmış zanaatkârlar ve üst mertebeye erişmiş marifetli kişiler görülmüştür. Ayakkabı, elbise ve marangozluk gerektiren eşya yaptırmak isteyen kişiler ıslahhâneye müracaat etmiş, imal edilen ürünler kaliteli olduğu için müşterilerin tamamı memnun kalmıştır. 1892 yılında mevcudu 63 yetim ve mahrum çocuktan ibaret olan ıslahhâne de âlâ (en yüksek kalitede) Uşak halısı dokutturulmuş ve Frenk çantalarından sağlam, ancak fiyatça daha ucuz çanta yaptırılmıştır. Ayrıca müracaat eden kişilere her çeşit elbise ile ayakkabı da üretilmiştir. Taşra esnafı arasında zanaata sahip, ancak mahir olamayan pek çok kişi vardır. Islahhânenin elli kuruşa imal ettiği dayanıklı bir potini taşra kunduracıları sağlam olmadığı halde altmış kuruşa üretmiştir. Bundan iki sene önce dârüssinâada imal edilen mektep çantaları çocukların ellerinde senelerce kaldığı halde dikiş açılması, renk atması gibi arızalar oluşmamıştır. Ayrıca farklı bir meslek kolu olan Bursa matbaalarında da hizmetlilerin çoğu ıslahhâne mezunlarındandır.²⁷⁷

Meslekî eğitim verilen öğrencilerin imal ettikleri ürünler farklı şekilde satılarak gelir elde edilmeye çalışılmıştır. Sanatta meslekî gelişimlerine yönelik alanında başarılı ve üstün olan ıslahhâne talebelerine para ödülleri verilerek teşvik edilmiştir.²⁷⁸ Bursa cami ve türbelerinin eskiyen halılarının yenileneceği haber alınınca gazete, halıların dışarıdan ithal edilmeyip ıslahhâneye sipariş verilmesi hususunda hem fukarâ öğrencilerin teşvik edilmesi hem de nispeten ucuz ve sağlam mal alınacak olması bakımından gerekli mercileri haberdar etmiştir.²⁷⁹ Bu şekilde siparişlerin ıslahhâneye yönlendirilmesiyle alakalı Bursa İdâdî-i Mülkî-i Şâhâne öğrencileri için gerekli iki yüz elbise ve ayakkabının imalini bir tüccar üstlendiği ve bunları ıslahhâne talebesine imal ettireceği haberi de gazetede bildirilmiştir.²⁸⁰ Terzilik sanatına geçmişe oranla daha fazla önem verildiğinden ıslahhânedeki dikiş makineleri çoğaltılmıştır, fakat burada yetiştirilen terzi öğrenciler arasında kalfa mevcut değildir. Yine gazetede yer aldığına göre İdâdî-i Mülkî-i Şâhâne'ye ıslahhâne tarafından dikimi taahhüt edilen elbiselerin hazırlanması için eskiden yetişmiş olduğu talebeden seçmeyerek dışarıdan yerli usta ve kalfalar

²⁷⁷ *Bursa Gazetesi*, “Islahhanenin Terakkiyatı” (15 Cemaziyelevvel 1310-5 Aralık 1892), 1-2.

²⁷⁸ *Bursa Gazetesi* (8 Şaban 1309-8 Mart 1892), 5.

²⁷⁹ *Bursa Gazetesi* (15 Şaban 1308-15 Mart 1892), 3.

²⁸⁰ *Bursa Gazetesi*, “Elbise İmalı” (2 Cemaziyelevvel 1310-22 Kasım 1892), 2.

getirilmiştir. Bu kimselerin kazançlarını azaltmamak adına talebeye biçmeli elbise yapımı öğretilmemiştir. Bu durum gazete tarafından tenkit edilmiştir.²⁸¹

Islahhâne talebeleri arasında anne babası olan çocuklardan daha hünerli diploma almış, biri Müslüman diğeri Hıristiyan iki yetim öğrenci, çanta imali için akd-i şirketle Yeni Yol başında mektep öğrencilerine özel bir dükkân açmıştır. Üretimini tamamen ıslahhâne de öğrenerek yapıp sattıkları çantalar zariflikleriyle beraber oldukça sağlamdır. Ancak çantaların satışında umdukları dereceye ulaşamamışlardır. Bunun sebebi, dükkânlarının fakirliğinin yanı sıra ahalinin bu iki öğrencinin üreterek sahaf esnafına ucuz fiyata sattığı çantaları Avrupa yapımı zannederek esnaftan almasıdır. Bazı ebeveynlerin gündüzlü mektep talebesi için çantanın gerekliliğini önemsememeleri de çantaların tercih edilmemesine yol açmıştır.²⁸²

Islahhâne masraflarının karşılanması ve sürdürülebilir olması için bazı gelirlere sahip olması gerekiyordu. Buradan hareketle üst düzey devlet memurları, tüccar ve yörenin ileri gelenlerinin oluşturduğu hayırseverler tarafından ıslahhâneye bağışta bulunmuş kimi zaman da valilik öncülüğünde çeşitli organizasyonlar tertip edilmiştir.²⁸³ Bursa Belediye Başkanı Necat Bey ve Islahhâne Müdürü Hüsnü Bey'in teşvikleriyle ıslahhâne öğrencilerine yardımlar yapılmıştır. Mesela, Eskişehir halkı tarafından ıslahhâneye iki yüz çift çorap hediye edilmiştir.²⁸⁴ Vali tarafından verilen özel tebligat üzerine birer elbise, düzenli şekilde üretilerek padişahın doğum gününde Bursa ıslahhânesindeki kimsesiz çocuklara giydirilmiştir.²⁸⁵ Hayırsever kimselerden bir süre Bursa'da bulunan Hacı Hasan Sâib Efendi'nin âdap ve dinî akaide dair telif ettiği ve gelirini ıslahhâneye bıraktığı risale yüz para fiyatla Emrî Kütüphanesi'nde satılmıştır.²⁸⁶ Vilâyet Evkâf Muhasebecisi Süleyman Bey tarafından ıslahhâne ve diğ er mektep öğrencilerine senelik olarak Bursa gazetesinin birkaç nüshası hediye edilmiştir. Her zaman yetim ve çaresiz

²⁸¹ *Bursa Gazetesi*, “Islahhâne Terzilik Sanatı” (3 Muharrem 1311-17 Temmuz 1893), 3-4.

²⁸² *Bursa Gazetesi*, “Mekteb Çantaları” (5 Rebiülevvel 1310-27 Eylül 1892), 2.

²⁸³ Bekir Koç, “Islahhanelerin Finans Olanakları ve İşleyişleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 20 (2006), 186-187.

²⁸⁴ *Bursa Gazetesi*, “İsbât-ı Hamiyyet” (12 Cemaziyelahir 1308-23 Ocak 1891), 2.

²⁸⁵ *Bursa Gazetesi* (10 Şaban 1310-27 Şubat 1893), 2.

²⁸⁶ *Bursa Gazetesi*, “Tuhfetü'l-Musalla” (1 Ramazan 1308-10 Nisan 1891), 2.

çocuklar için gerekli yardımların yapılmasını sağlayan Süleyman Bey, daha önce de ıslahhâne öğrencilerine özel olarak birkaç nüsha Kur'ân-ı Kerim bağışlamıştır.²⁸⁷

Çeşitli vesilelerle idareciler tarafından ıslahhâne öğrencilerinin gönülleri alınmaya ve mutlu edilmeye çalışılmıştır. Gazetede yer alan bir habere göre Regaip gecesinde Cuma günü öğrencilerin tamamına ıslahhâne müdürü tarafından baştan aşağı yeni elbise giydirilmiş, Ulucami'de Cuma namazı eda edildikten sonra *çiçek gibi donatılan* çocuklarla beraber tebrik için valilik dairesine gidilmiştir. Vali, öğrencileri selamlık dairesinin üst salonunda kabul etmiş, tebrik merasimi gerçekleştirildikten sonra ıslahhâne kâtibi Halil Hâki Efendi'nin okumuş olduğu manzume, öğrencilerden Ahmed Midhat Efendi tarafından okunmuş ve ıslahhâneye geri dönmüştür.²⁸⁸

Kuruma maddî gelir sağlamak amacıyla Bursa Islahhânesi'nde öğrenciler tarafından imal edilen ürünler bazı organizasyonlarla satılığa çıkarılmıştır. Müdür Hüsnü Bey, ıslahhâne yararına kendi talebesinin el işi mahsulü olan birtakım ürünlerden meydana gelen bir piyango açılışı gerçekleştirmiştir.²⁸⁹ Valinin emriyle piyango konulan kundura ve marangoz eşyaları hükümet memurlarından bazılarının vilâyet matbaasında çektiği kendilerine isabet eden numaralar gazetede neşredilmiştir.²⁹⁰ Kozakhan'da (Koz Han) piyango çekilişi yapılmış, çekilişe öğrencilerin imal etmiş olduğu on altı adet kalıçe koyulmuştur. Her biri iki mecdiye olan 250 numara arasından çekilmiştir.²⁹¹

Zaman zaman ıslahhâne yararına tiyatro oyunlarının icra edildiği gazete haberleri arasında yer almıştır. Kazancı Bursa Islahhânesi'ndeki muhtaç çocukların eğitim ve terbiyelerine harcanmak üzere hükümet karşısında bulunan tiyatrodaki Abdürrezzak Efendi Kumpanyası tarafından valilik himayesinde sahnelenen *Çinli Kız* isimli oyundan iyi bir hasılat elde edilmiştir.²⁹² Yine valilik himayesinde Komik Hasan Efendi aracılığıyla

²⁸⁷ *Bursa Gazetesi* (25 Rebiülahir 1309-28 Kasım 1891), 1.

²⁸⁸ *Bursa Gazetesi*, "Kandil-i Şerif Tebriki" (10 Receb 1308-18 Şubat 1891), 1.

²⁸⁹ *Bursa Gazetesi*, "Islahhane Menfaatine Piyango" (5 Zilkade 1308-12 Haziran 1891), 2.

²⁹⁰ *Bursa Gazetesi* (16 Muharrem 1309-22 Ağustos 1891), 1. Bursa Islahhanesi'nin kunduracı ve marangoz eşyasının çekildiği piyango cetveli Ek'te verilmiştir. Bkz. *Bursa Gazetesi* (16 Muharrem 1309-22 Ağustos 1891), 4. Yine bir benzer uygulamada ıslahhanede imal edilen on altı parça kalıçenin piyango biletleri bir haftada satılarak usule göre piyango numaraları çekilmiştir. Bkz. *Bursa Gazetesi* (1 Safer 1311-14 Ağustos 1893), 2.

²⁹¹ *Bursa Gazetesi* (25 Şaban 1310-14 Mart 1893), 3.

²⁹² *Bursa Gazetesi* (24 Rebiülahir 1310-15 Kasım 1892), 4.

tiyatroda sahnelenen *Bahtiyar Âşıklar* isimli oyunun geliri yetmiş dört Osmanlı lirasına ulaşmıştır.²⁹³

Tüccar tarafından yapılan yardıma örnek olarak Bursa gazetesinde, Avramidi Efendi'nin 1891 senesinde iki bin kıyye kömür parasını ıslahhâneye bağışladığı²⁹⁴ ve 1893 yılında muhtaç kimselere yakacak dağıtımını yapmasının ardından üç bin kıyye kömür ve elli yük odun verilmesini üstlendiği haberi yer almıştır.²⁹⁵ Uzunçarşılı esnafından Veli Efendi ise otuz top alaca²⁹⁶ vermiş, ayrıca bayramın ilk günü sofralar hazırlatarak ıslahhânedeki kimsesiz çocukları kuşluk yemeğine davet etmiştir. Ziyafet yerinin evine yakınlığı hasebiyle vali, özel olarak birilerini göndermiştir. Teşekkür için Hüsnü Bey, öğrencilerle birlikte valinin dairesine gitmiştir.²⁹⁷

Sosyal bir proje olarak ortaya çıkan ıslahhâneler, göstermiş oldukları gelişime paralel olarak Osmanlı coğrafyasındaki birçok vilâyette yayılma imkânı bulmuştur. Bunda, ıslahhânelerin bir hayır kurumu niteliğinde kimsesiz ve muhtaç çocukları himaye etmesi ve Osmanlı sanayisi için gerekli olan nitelikli eleman ihtiyacını destekleyen faaliyetleri etkili olmuştur. İlerleyen yıllarda talebelere bir meslek öğretme kaygısı, meslekî teknik eğitim veren bir kuruma dönüşmesinde etkili olmuş ve *sanayi mektebi* adıyla açılmaya devam etmiştir.²⁹⁸

2.1.5. Darülaceze

Acizler, zayıflar, kendi işini yürütemeyecek durumda olanlar için kullanılan *aceze* kavramı, darülaceze şeklinde kullanıldığında çaresiz ve sakat yoksulları barındırıp besleyen hayır kurumu anlamına gelmektedir.²⁹⁹ 93 Harbi sonrasında Balkanlardan Anadolu'ya hicret eden göçmenlerin sayıca fazla olması ani nüfus artışına ve şehirlerdeki düzenin bozulmasına yol açmıştır. Göç neticesinde meydana gelen işsizliğin sebep

²⁹³ *Bursa Gazetesi* (4 Cemaziyelevvel 1311-13 Kasım 1893), 3.

²⁹⁴ *Bursa Gazetesi* (24 Cemaziyelevvel 1309-26 Aralık 1891), 2.

²⁹⁵ *Bursa Gazetesi* (2 Cemaziyelevvel 1310-22 Kasım 1892), 2.

²⁹⁶ Birkaç renkli iplikten dokunan, genellikle kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu, Anadolu'da çok yaygın bir kumaş cinsi. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Alaca" (Erişim 25 Mayıs 2022).

²⁹⁷ *Bursa Gazetesi* (17 Zilhicce 1308-24 Temmuz 1891), 1.

²⁹⁸ Özen, II. *Meşrutiyet'e Kadar Islahhaneler ve Darülaceze*, I.

²⁹⁹ Özen, II. *Meşrutiyet'e Kadar Islahhaneler ve Darülaceze*, 16.

olduğu dilencilik sorununun ortadan kaldırılması için çözümler aranmıştır.³⁰⁰ Bu doğrultuda kurulan kurumlardan biri darülaceze, sakatlığı sebebiyle çalışmayıp dilenenler, güçsüz, bakacak kimsesi ve geliri olmayan dul kadınlar ile yaşlılar, bakıma muhtaç hastalar, sakatlar, felçlileri barındırıp beslemek, onları dilenmekten kurtarıp meslek sahibi yapmak amacıyla tesis edilmiştir.³⁰¹

1891 senesi Mayıs ayında dönemin Bursa valisi Mahmud Celaleddin Paşa, Dersaadet'e gidip toplumdaki dezavantajlı grupların durumunu II. Abdülhamid'e arz etmiştir. Bunun üzerine kimsesiz, hâmisiz ve hasta olan yoksul kişilerin bir çatı altında toplanması, devlet tarafından bakımlarının ve iaşelerinin sağlanması maksadıyla Bursa'da darülaceze tesisi ve inşası Sultan tarafından onaylanmıştır.³⁰² Verilen izne binaen şehir uleması, şeyhler, belediye meclis heyeti, eşraf ve ileri gelen zevâtın mühürlerini taşıyan bir teşekkür yazısı yazılmıştır.³⁰³ Padişah tarafından darülaceze açılışına izin verilmesi üzerine Bursa ediplerinden Hacı Bahaeddin Efendi'nin halkın sevincini dile getirmek adına yazdığı şu dizeler Bursa gazetesinde yayımlanmıştır.³⁰⁴

*“Bâreka'llâh ey vezîr-i âdil ve âli-nejâd
Etdi teşrîfin Burusa halkını bi'l-cümle şâd*

*Bâreka'llah ey hidiv-i âzam vâlâ-cenâb
Avdetinle pîr u bernâ oldu mesrûrû'l-fuâd*

*Bâreka'llâh ey vekîl-i şâh-ı zî-şân-ı zamân
Makdeminle kıldı ihyâ Burusa'yı rabbü'l-'ibâd*

*Konmasun âyine-i ikbâline gerd-i melâl
Dâim essin gülbün-i âmâline bâd-i suâd*

*Hayr-hâhânın iki âlemde olsunlar ferih
Düşmanın görmesün rahat ilâ yevmi't-tenâd”*

Hudâvendigâr vilâyetinden vali tarafından gönderilen evrakta Bursa'da inşası kararlaştırılan darülaceze için bir arsa ve yapılacak olan binalar için 180 bin kuruş

³⁰⁰ Nurettin Birol, “II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze'nin Yapımı ve Halil Rifat Paşa'nın Çalışmaları”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 5/13 (2017), 33.

³⁰¹ Nuran Yıldırım, *Istanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi* (İstanbul: Darülaceze Vakfı Yayınları, 1996), 1.

³⁰² BOA, *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*, No. 19, Gömlek No. 5 (9 Şevval 1308/18 Mayıs 1891).

³⁰³ BOA, *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*, No. 19, Gömlek No. 4 (2 Şevval 1308/11 Mayıs 1891).

³⁰⁴ *Bursa Gazetesi*, “Teşrif-i Âli-i Hazret-i Vilâyetpenâhî” (20 Şevval 1308-29 Mayıs 1891), 1. Bursa Kütüğü'ne göre darülacezenin resmî açılışı 23 Nisan 1891 tarihinde yapılmıştır. Bkz. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 1/258.

gerekmiştir. Halkın yardımlarıyla 80 bin kuruşu toplanmış, geri kalanı da hazineden istenmiştir.³⁰⁵ Hisar üzerinde, şehre nazır satın alınan yerin bir miktarı buraya tahsis edilip hazine-i hassadan 500 lira verilmiş ve II. Abdülhamid kendi emlakinden aylık 2 bin kuruş gelir getiren bir akarı vakfetmiştir.³⁰⁶

Söz konusu süreç tamamlandıktan sonra Vali Mahmud Celaleddin Paşa'nın talimatıyla darülaceze inşasına başlanmıştır. Bursa gazetesine yansıyan haberlerde valinin ara ara inşası devam eden darülaceze binasını inceleyerek işlerin hızlandırılmasına yönelik ziyaretlerde bulunduğu ifade edilmektedir.³⁰⁷

2.1.6. Bursa Gureba Hastanesi

Bursa'da 1402 senesinde ilk hastane olarak Yıldırım Dârüşşifâsı inşa edilmiştir. Bu hastane 1855 yılında gerçekleşen büyük Bursa depreminde harap olmuştu. II. Abdülhamid, halkın kolayca sağlık hizmeti alması için ülkenin çeşitli yerlerinde hastaneler yaptırdı. Aynı şekilde zengin kimseler de vakıf hastaneler tesis etti.³⁰⁸ Sultanın fakirler için inşa ettirdiği hastanelere Gurebâ Hastaneleri denildi. Bursa'da h. 1284/m. 1868 senesinde özellikle yoksul halkın ücretsiz şekilde yararlanabileceği Gurebâ Hastanesi açılmıştır.³⁰⁹ Daha sonra yapımında öncülük eden Ahmed Vefik Paşa'nın adıyla değiştirilmiştir. Hastanede yüz on iki karyola, otuz sekiz takım yatak, erkek ve kadınlara mahsus iki geniş daire ile geniş bir bahçe bulunmaktaydı. Tıbbî aletler ile bir eczacı ve çeşitli hademesi mevcuttu. Hastanenin ilk doktoru Başhekim Savayidis Efendi'dir. Hizmet vermeye başladığı tarihten itibaren hastanede Bursa'nın merkez ile çevre köy ve kasabalarından birçok hasta tedavi olmuştur. Hasta sayısının artmasına paralel doktor ihtiyacı artmış ve ek binalar hizmete girmiştir. Hastalara hizmet verilirken din ayırımına gidilmemiştir. Bursa şehrinde senede binlerce kişiye sağlık hizmeti

³⁰⁵ BOA, *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*, No. 19, Gömlek No. 5 (3 Şevval 1308/12 Mayıs 1891).

³⁰⁶ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, 1/259.

³⁰⁷ *Bursa Gazetesi* (3 Zilhicce 1308-10 Temmuz 1891), 1; *Bursa Gazetesi* (14 Safer 1309-19 Eylül 1891), 1.

³⁰⁸ Sezer Erer, "Osmanlılar Dönemi'nde Bursa'da Yapılan Hastaneler", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/19 (2010/2), 241-245.

³⁰⁹ *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 20 (1311/1893), 30. Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi'nde h. 1285 senesinde açıldığı yazmakla birlikte Hasan Taib Efendi h. 1284/m. 1867 yılında açıldığını zikretmektedir. Bkz. Hasan Tâib Efendi, *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası*, haz. Mehmet Fatih Birgül (Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009), 53.

sağlanmıştır.³¹⁰ Ücretli ve ücretsiz olmak üzere iki kısımdan meydana gelen hastanede ayrıca mevcut olan muayenehaneye müracaat edenler meccanen muayene edilmiştir.³¹¹

Bu hastanenin giderlerini karşılamak üzere Vali Ahmed Vefik Paşa bazı akarlar tahsis etmiştir.³¹² Bu amaçla Sırmakeş, Mahmud Paşa, Hanları ile Balık Hanı vergilerinin, mutasarrıfı olduğu Çitli maden suyundan ve tiyatro binasından kazanılan gelirlerin hastaneye aktarılması adına bir düzenleme yapılmıştır.³¹³ Hastane menfaatine düzenlenen organizasyonlarla hastaneye gelir elde edilmeye çalışılmıştır. Valilik bünyesinde Bursa Gurebâ Hastanesi yararına tertip edilen Osmanlı Dram Kumpanyası'nın sergilediği oyunlardan kırk lira kadar hasılat hastane bütçesine aktarılmıştır.³¹⁴ Hastanenin açılışından h. 1299/m. 1881-82 yılına kadar senelik 120.444 kuruş akar tedarik edilmiş ve bu akarın miktarı 181.600 kûsur kuruşa ulaşmıştır.³¹⁵ 1891 senesinde valiliğe sunulan layihada hastanenin yıllık geliri 280.000 kuruşu aşkın olup genel masraflarını çıkardıktan sonra 120.000 kuruşa yakın fazla geliri kaldığı belirtilmiştir.³¹⁶

1891 tarihli Bursa gazetesinde verilen bilgiye göre, 75 erkek, 8 kadın toplam 83 hastanın tedavisi, hasta yatağı ile elbise temizliği, yiyecek ve içecekleri Gurebâ Hastanesi tarafından karşılanmıştır. Hastane müdürü Mehmed İzzet Efendi ve sıhhiye memurları bu konuda vazifelerine bağlılık göstermiştir.³¹⁷ Bu haberden hastalara özen gösterilerek bakıldığı ve görevlilerin vazifelerini gereği şekilde yerine getirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte zaman zaman aksi durumların da yaşanması üzerine hastanenin tetkiki ve rutin işlerinin kontrolü için özel bir komisyon kurulduğu Hudâvendigâr gazetesinde yer almıştır. Hastanenin iç düzeni ile temizlik işlerine riayet edilmiş fakat 80-100 hastasının eksik olmadığı bir hastanede vizite yapılması ve geceleri nöbetçi doktor bulundurulması gerekirken bu konuda yetersiz kalınmıştır. Yoğun hastanın bulunduğu bir yerde geceleri baygınlık, ishal, aniden ölüm gibi birçok acil durumun meydana gelme olasılığı yüksek olması sebebiyle bu durum eleştirilmiştir.

³¹⁰ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 17, 65.

³¹¹ *Bursa Coğrafyası*, sad. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı, 150-152.

³¹² Yusuf Ziya Karaaslan, *Tarihsel Süreci ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 68.

³¹³ Yusuf Ziya Karaaslan, "Osmanlı Devleti Dönemi'nde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi", *Hayat ve Sağlık, Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2015), 74.

³¹⁴ *Bursa Gazetesi* (14 Şevval 1310-1 Mayıs 1893), 4.

³¹⁵ *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 17, 64.

³¹⁶ *Bursa Gazetesi*, "Gurebâ Hastânesi" (19 Cemaziyelahir 1308-30 Ocak 1891), 1.

³¹⁷ *Bursa Gazetesi* (5 Cemaziyelahir 1308-16 Ocak 1891), 2.

Benzer hususların teftiş edilmesi, incelenmesi, kanunlara aykırı bir hâl ve hareket görüldüğü anda gerekli mercilere bilgi verilmesi vilâyet sıhhiye müfettişliğinden talep edilmiştir.³¹⁸ 120 yatağı aşkın hastanın temizliğine hastane müdürü tarafından özen gösterilse de sıhhiye ve tedavi işlerinin tıbbî açıdan yetersiz olduğu yazılmıştır. Bunun sebebi hastanelerde genel kanunname hükümleri gereği istihdam edilecek doktor sayısı ikiden fazla olması gerekirken Gurebâ Hastanesi'nde zikredilen kanun hükümleri uygulanamamış, böyle büyük bir hastane birkaç sene yalnız bir doktorla yetinmek zorunda kalmıştır. Daha sonra tıp fakültesinden yeni mezun olan Malkesyan? Efendi, hastaneye ikinci doktor olarak tayin edilmesine rağmen nöbetleşme kuralına riayet edilmemiştir. Bursa vilâyetinde, liva ve kazalardan gelen fukaraya, farklı hastalıklara yakalanmış çaresizlere doktorlar yalnız sabah, bir de saat dokuzda nöbetleşerek göz geçirip hastaneden gitmeleri sebebiyle hastalar geceleri yalnız eczacıların himayesine teslim edilmiştir. Halbuki ilmî olarak ispatlandığı üzere hastalıkların çoğu gece vakti artarak hastalarda ishal, baygınlık, zatülcenp³¹⁹, zatürre, (humma) sıtma ve yaralıların damarları açılarak kan boşaltılması gibi durumların birdenbire meydana gelmesi yüksek olasılıkta görülmüştür. Bu gibi geceleyin ortaya çıkarak şiddetlenen kişilerin tedavisi için nöbetçi doktor bulunmamasından dolayı insanlar yakalandıkları hastalıklar yüzünden *adeta kazaya kurban giderek* vefat etmiştir. Malkesyan? Efendi'nin günlük yarımşar saat verdiği viziteye mükafat olmak üzere maaşı 900 kuruştan 1400 kuruşa çıkarılmıştır. Bu da az görülerek kendisine memuriyetine ilave olarak 360 kuruş maaşla bidâyet mahkemesi hukuk azalığına tayin edildiği açıklandıktan sonra sürekli yatan yüz yirmi kadar çaresiz hastanın körü körüne ölümlerine sebep olan durumun çözülmesi için bir doktorun daha atanması istenmiştir.³²⁰

İlerleyen yıllarda oluşan ihtiyaçla birlikte yeni tayinler yapılarak doktor sayısı artırılmış olmalıdır. Zira 1893 tarihli Bursa gazetesinde yer alan haberde Doktor Mümtaz Bey'den övgüyle bahsedilmektedir. Eşinde ani bir hastalık beliren Bilecik'ten Polis memuru Kadri, birçok doktora başvurduğu halde çare bulamayıp eşinin hayatından ümidini kesmişken Bursa Gurebâ Hastanesi kadın koğuşu doktoru Mümtaz Bey'in

³¹⁸ *Bursa Gazetesi*, “Gurebâ Hastânesi” (19 Cemaziyelahir 1308-30 Ocak 1891), 1.

³¹⁹ Akciğer veya göğüs zarı iltihabı, satlıcan. Bkz. *Kubbealtı Lugati*, “Zâtülcenp” (Erişim 29 Mayıs 2022).

³²⁰ *Bursa Gazetesi*, “Şehrimiz Gurebâ Hastânesi” (28 Safer 1309-3 Ekim 1891), 1.

hastalığa teşhis koyup tedavi etmesi neticesinde sağlığına kavuşmuştur. Şifa bulan hasta, gazete aracılığıyla hastaneye teşekkürlerini iletmiştir.³²¹

Hastane personel eksikliği sebebiyle bazı ameliyatları gerçekleştirme hususunda kimi zaman yetersiz kalması üzerine gerektiğinde çevre şehirlerdeki işinde başarılı doktorlardan yardım alınmıştır. Bu konuda gazeteye yansıyan bir haberde Dersaadet'te ikamet eden tanınmış operatörlerden Erdekli Doktor Makri Efendi'den bahsedilmektedir. Bursa Gurebâ Hastanesi'nde ve başka yerlerde gerçekleştirdiği önemli ameliyatların tamamını başarılı şekilde tamamlamıştır. Sofyalı Fitnat Hanım isminde bir kadının yirmi senedir karnındaki hastalığı, piyade zaptiyesi erlerinden Tırnovalı Mehmed ile Atranos kazasına tabi Çakmak köyünden Haşim kızı Hafize'nin dört yıldan beri ayağında çıkan yaraları tedavi edip iyileştirmiştir. Bununla birlikte Hisar'da Fenârî mütevellîsi Ali Bey'in oğlu Vahid Bey'in eşinin beş seneden beri karnındaki cerahat ile Tüfekçi Hacı Ömer Efendi'nin yakalandığı hastalıkları mühim cerrahi ameliyat gerçekleştirerek iyileştirmiştir. Makri Efendi ayrıca yoksul, çaresiz ve fakir kimselere karşılığında para kabul etmeksizin yardım etmiştir.³²²

Gurebâ Hastanesi doktorlarına verilen ödüller hakkında haberlere de rastlanmaktadır. Başarılarından dolayı Doktor Savayidis Efendi'ye verilen Fransa Cumhuriyet-i Fahîmesi Maârif ve Sanayi Encümeni tarafından *Officier d'academie* nişanı buna örnek gösterilebilir.³²³

II. Abdülhamid döneminde Gurebâ Hastaneleri halkın ihtiyacına binaen hemen her yerde tesis edilmeye çalışılmıştır. Hastalık belirdiğinde uzun yolları aşmaya maddi-manevî güç yetiremeyenler civar şehirlere gitmekte zorlanmış ve kişi sayısı arttıkça Bursa çevresinde de hastane kurma girişimleri başlamıştır. Bursa gazetesine gönderilen mektupta Hudâvendigar Vilâyeti'ne bağlı Balıkesir'de bir gurebâ hastanesinin inşasının gerekliliği bildirilmiştir. Mutasarrıfın isteğiyle Biga sancağı muhasebeciliğine memuriyeti değiştirilen Halid Efendi'nin başkanlığı altında belde eşrafından ve otuz iki kişiden oluşan bir heyet meydana getirilmiş, gurebâ hastanesi'nin tesisine yönelik

³²¹ *Bursa Gazetesi*, “Matbaamıza Vârid Olan Varaka-i Şükrâniyedir” (14 Cemâziyelâhir 1310-3 Ocak 1893), 3.

³²² *Bursa Gazetesi* (26 Zilhicce 1310-11 Temmuz 1893), 3.

³²³ *Bursa Gazetesi*, “Ecnebî Nişanı” (24 Rebiülâhir 1310-15 Kasım 1892), 2.

gereken tedariklere başlanmıştır. Sene içerisinde satılan kurban derilerinin bedeli, hastanenin inşasına yetmediği takdirde halk tarafından gerekli yardım yapılacağı taahhüt edilmiştir. Mutasarrıf vekâletinde bulunan Vilâyet Nüfus Nâzırı Mehmed Said Efendi'nin gerek âşar ihalesinde gerek diğer hususlarda ortaya koyduğu ehliyet ve iktidar takdir edilmiştir.³²⁴

Nihaî olarak geleneksel tıptan -tamamıyla olmasa da- uzaklaşarak bilimsel tıp yöntemleriyle tedavi olma oranları seneden seneye artış göstermiştir. Bu değişim ve dönüşümün bir neticesi olarak II. Abdülhamid döneminde özel muayenehaneler haricinde hususen yoksul halk için ücretsiz hizmet veren hastaneler tesis edilmiştir. Devletin içerisinde bulunduğu buhranlar ve birtakım malî eksikliklerden dolayı personel alımı gerçekleştirilememiş, doktor eksikliği sebebiyle zaman zaman istenmeyen sonuçlar doğmuş ve hastalar mağdur durumda kalmıştır. Bunun yanı sıra çok başarılı operasyonlar gerçekleştirilip çare bulunamamış pek çok hastalığa da Bursa Gurebâ Hastanesi'nde derman olunmuştur. Adından da anlaşılacağı üzere toplumun dezavantajlı kesimi için meydana getirilen bu kurum birçok kişinin sağlık imkanlarından yararlanmasına vesile olarak büyük hizmet görmüştür.

2.1.7. Valilik ve Belediye Hizmetleri

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı idari teşkilatında zamanla bazı değişiklikler yapılmış; beylerbeyliği vilâyetlere, sancaklar livâlara dönüştürülmüş ve sancakbeyi yerine mutasarrıf adı verilen bir görevli atanmıştır. Vilâyetin en üst yöneticisi olan vali, Tanzimat'tan önce sultanın vilâyetteki temsilcisi ve vekili konumunda iken bu tarihten sonra yetkileri sınırlandırılmıştır.³²⁵ 1849'da çıkarılan nizamnameler, valiye, halkın huzur ve güvenliğini sağlamak, şehrin imarını yapmak ve fakirleri himaye etmek görevini yüklemiştir.³²⁶ Mesela Mahmud Celaleddin Paşa, bir kış mevsiminde Bursa ile Mihaliç (Karacabey) arasındaki yolun durumunu incelemiş, gerekli müdahaleyi yaptırarak ulaşımı sağlamıştır.³²⁷ 1864 senesinde çıkarılan Vilâyet nizamnâmesi uyarınca, 1868'de

³²⁴ *Bursa Gazetesi* (17 Muharrem 1311-31 Temmuz 1893), 3.

³²⁵ Zeynep Dörtok Abacı, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 35-36.

³²⁶ Muammer Değirmendere, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Valilerin Çalışma Hayatı Üzerine Bir İnceleme (Hudâvendigâr Vilâyeti Örneği, 1839-1908)", *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2019), 525-526.

³²⁷ *Bursa Gazetesi*, "Teşrif-i Âli-i Hazret-i Vilâyetpenâhî" (20 Şevval 1308-29 Mayıs 1891), 1.

Balıkesir, Afyonkarahisar ve Kütahya sancaklarıyla birlikte merkez kaza olan Bursa, Hudâvendigâr Vilâyetini teşkil etmişlerdir.³²⁸

Yeni idari yapılanmada şehrin kolluk ve belediye hizmetleri, kadıların uhdesinden alınıp 1826 yılında kurulan İhtisab Nezâreti'ne devredilmiş,³²⁹ 1854 tarihinden sonra bu görev belediyelerce görülmüştür.³³⁰ Batılı anlamda ilk defa 1855 yılında İstanbul'da şehremaneti adıyla bir belediye kurulmuş ve yöneticisine şehremini denilmiştir. Taşra vilâyetlerinde bu kişi, *meclis-i belde reisi* ya da *belediye reisi* adıyla anılıyordu.³³¹

Geniş bir bahçe içindeki Bursa belediye binası şehrin en güzel binalarından biri olup II. Abdülhamid'in saltanatının 25 yılında vali Hüseyin Paşa döneminde inşa olunmuştur.³³² İmar-inşa, yol bakımı, su ihtiyacının giderilmesi, göçmenlerin işleri valilikle birlikte belediye tarafından görülüyordu. Dulların korunması gibi işler de onların vazifesiydi.³³³ Çok önceleri bu hizmetler, ihtisap ağaları, kadılar ve vakıflarca yürütülmüştür.³³⁴ Kadının belediye işlerinden sorumlu olan memuruna ise muhtesip denmiştir.

Bursa'da bazı mahallelerin su sıkıntısı yaşadığı görülüyor. Mesela, Athane mevkiindeki Selimiye mahallesi yedi sekiz sene su problemiyle boğuşuyordu. Merhum Rusûmat (Gümrük) Nâzırı Sabri Efendi otuz kırk adet Osmanlı lirası harcamak suretiyle Seyyid Usûl Dergâhı'nın suyundan mahalleye su naklettirerek sorunu çözmüştür. Ayrıca İslimiyeli Hacı Seyyid Ağa da yirmi liraya bu sudan beslenen büyük bir çeşme bina ettirmiştir. Bazı kimselerin çeşme kornalarını sökmeleri üzerine suyun boşa aktığına dair şikayetler, Mahmud Celaleddin Paşa'ya ulaştınca o da çeşmeciler kahyası ile su yolu çeşmecisini göndererek kornaları tamir ettirmiştir.³³⁵ O yoksul halkın kömür ihtiyaçları

³²⁸ Dörtok Abacı, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)*, 39.

³²⁹ Cengiz Sunay, "Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (2002/1), 126.

³³⁰ Ahmet Deniz vd., "Osmanlıda Belediyeciliğin Gelişimi ve Modernleşme Çabaları", *Akademik Bakış Dergisi* 64 (Kasım-Aralık 2017), 323.

³³¹ Fuat Yörükoğlu, "Türk Belediyeciliğini Gelişim Süreci", *Mevzuat Dergisi* 12/135 (2009), 8.

³³² *Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19, 312; Yücel Öztürk, *Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 108.

³³³ *Bursa Gazetesi* (10 Zilhicce 1308-17 Temmuz 1891), 1; *Bursa Gazetesi* (21 Ramazan 1308-30 Nisan 1891), 1.

³³⁴ İlber Ortaylı, "Belediye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/399.

³³⁵ *Bursa Gazetesi* (10 Zilhicce 1308-17 Temmuz 1891), 1.

dahil³³⁶ sıkıntı duydukları her ihtiyacı yerinde tespit ettirerek çözüm üretmek üzere ciddi bir gayret göstermiştir.³³⁷ Benzer şekilde kendi döneminde Vali Münir Paşa da su sıkıntısı gibi konuları çözümü için çalışmıştır.³³⁸

Devlet, su sıkıntısını gidermek için XVII. yüzyıldan sonra başta İstanbul ve diğer büyük şehirlerde su dağıtım şebekesine önem verdiği gibi, sarnıç, su kuyusu, ev bahçesindeki dolaplar ve çeşmelerle halkın su ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Fakat tüm gayretlere rağmen bütün mahallelerin su sorununun çözülemediğini gazeteye yansıyan şu haber göstermektedir.

“Saat on bir buçuk civarındaydı. Altıparmak karakolunu geçer geçmez alt taraftaki muhacir mahallesinden yukarıya doğru hücum edildiğini gördüm. Bunların içinde kadın-erkek, büyük-küçük herkes bulunmaktaydı. Kimisinin elinde yalnız bir maşrapa kimisinininkinde ise teneke ibrik vardı. Gittikleri yer dikkatimi çekti. Orada omuz omuza toplanmış irili ufaklı büyük bir kalabalık gördüm. Biraz daha yaklaştım. Bunlar bir künkten³³⁹ su alıyor, kabını dolduran gidiyorsa da birinin yerine ikisi geliyordu. Yanımda bulunan akıllı bir ihtiyara bunun sebebini sordum. Önce âh çekti, sonra “A oğul biz on senedir bu mahallede iskân ediyoruz. Böyle sulu Bursa’da susuz kaldık. Yedi sekiz seneden beri şu suyu Pınarbaşı’ndan ancak buraya kadar getirdik, fakat nasıl getirdiğimizi ne sen sor ne ben söyleyeyim. Bu suya o zamandan beri hasrettik, hamdolsun kavuştuk. Ramazan’da da orucu bununla açmayı arzu etmiştik. İşte bugün buraya kadar getirebilmiş olduğumuz bu sudan iftarlık alma adağı, çoluk çocuk düğün, bayram edercesine bu kalabalığın meydana gelmesine sebep oldu.”³⁴⁰

Öte yandan içme suyunun temiz akıtılması belediyenin görevlerindendi. Ancak bu her zaman sağlanamıyor, şikayetlere yol açıyordu. Mesela Pınarbaşı suyunun kirlenmesinde açıkta akan kaynağın olduğu yerde halkın tatil günleri olan Cuma ve pazarları burada eğlenip ihtiyaçlarını gidermesi, içine girilip gezilmesi veya ayakkabı yıkamalarından ileri geliyordu.³⁴¹ Fakir dervişlerin kaldığı dergahlardan Şeyh Ahmed Gazzî Dergâhı’nın tamirini Mehmed Ziya Bey, Evkâf Nezâreti’ne yaptırılmayınca

³³⁶ Nursal Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 72; BOA, *Yıldız Umûmî [Y.PRK.UM]*, No. 20, Gömlek No. 38, 25 Cemâziyelâhir 1308.

³³⁷ *Bursa Gazetesi* (3 Zilhicce 1308-10 Temmuz 1891), 1.

³³⁸ *Bursa Gazetesi*, “Teşrif-i Âli-i Hazret-i Vilâyetpenâhî” (20 Şevval 1308-29 Mayıs 1891), 1.

³³⁹ Toprak veya çimentodan yapılmış geniş çaplı, kalın su borusu. Bkz. *Kubbealtı Lugatı*, “Künk” (Erişim 26 Haziran 2022).

³⁴⁰ *Bursa Gazetesi*, “Susuzlar da Sulandı” (14 Ramazan 1309-12 Nisan 1892), 4.

³⁴¹ *Bursa Gazetesi*, “Bursa Suları” (2 Şaban 1308-13 Mart 1891), 1.

devreye Vali Münir Paşa girmiş halktan toplanan dört-beş yüz lira para ile onarım sağlanmış, dergah fakirlere verilen bir ziyafet eşliğinde yeniden hizmete açılmıştır.³⁴²

Vali Mahmud Celaleddin Paşa örneğinde gördüğümüz gibi valilik Müddeiumûmî (Savcı) Bey'in kayınbiraderi Ali, Nurseyyidgân'dan Dokumacı Ali, Hafız Tevfik, Molla Efendizâde Âgah ile Ulucami müezzinleri Fâzıl, Hacı Mehmed Efendizâde, Hafız Ahmed ve Hafız Arif Efendiler, Emir Buharî Camii'nde okuduğu mevlid sonrasında devlet erkânının, âyanları ve beldedeki âlimlerin de iştirak ettiği ziyafetler veriyor ve buraya fakir halk da katılıyor, herkese şeker ve limonata dağıtılıyordu.³⁴³

Gazeteye yansıyan bir başka şikâyetle Gökdere suyunun hayvanlar sebebiyle kirletildiği Vali Münir Paşa'ya bildirilmiştir.³⁴⁴ Vali de suyun kirletilmesine yol açanları uyaran emirler çıkarmıştır. Ahaliden işçi ve yoksulların çamaşırlarını yıkadığı Kara Mustafa Paşa kaplıcası altındaki Pınarlar Hamamı da bunlardan biriydi.³⁴⁵ Suyun temiz akıtılması için belediyeyi uyarmış, bu amaçla harcanan para için konulan vergilerden de fakir ve fukara olan haneler istisna edilmiştir.³⁴⁶ Fakat bu tedbirler de ilgili kurumların ihmaliyle tam olarak uygulanamamıştır.³⁴⁷

Valilik veya belediyenin görevlerini ihmalleri fakirlerin sıkıntı çekmesine de yol açıyordu. Zira bu sebeple sokakların temizliği yeterince yapılamıyor, yoksul kimseler biriken çöplerden çevreye yayılan mikroplarla hastalanıyor, paraları olmadığı için yeterli sağlık hizmeti almakta zorlanıyor ve hatta ölüyordu. Valilikçe üzerinde durulmasına rağmen³⁴⁸ bu noktadaki şikayetler son bulmuyordu.³⁴⁹ Nitekim Vali Mahmud Celaleddin Paşa, sokakta biriken çöplerin taşınması için hususî arabalar tahsis etmiştir. Ahalinin maddî ihtiyaçlarını karşılamak üzere Belediye Meclis Başkanı Necat Bey tarafından iane biletleri bastırılıp dağıtılmıştır.³⁵⁰

³⁴² Mehmed Ziya, Bursa'dan Konya'ya Seyahat, haz. Mehmet Fatih Birgül & Levent Ali Çanaklı (Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2008), 71.

³⁴³ *Bursa Gazetesi* (15 Rebiülahir 1308-28 Kasım 1890), 1.

³⁴⁴ *Bursa Gazetesi*, “Şehrimiz Suları” 3 Ekim 1891 (28 Safer 1308), 1.

³⁴⁵ *Bursa Gazetesi*, “İcraât-ı Belediye” (19 Cemâziyelâhir 1308-30 Ocak 1891), 1.

³⁴⁶ *Bursa Gazetesi* (6 Cemaziyelevvel 1308-18 Aralık 1890), 1.

³⁴⁷ *Bursa Gazetesi*, “Bursa Suları” (2 Şaban 1308-13 Mart 1891), 1; *Bursa Gazetesi*, “Şehrimiz Suları” (28 Safer 1308-3 Ekim 1891), 1.

³⁴⁸ *Bursa Gazetesi* (6 Cemaziyelevvel 1308-18 Aralık 1890), 1.

³⁴⁹ *Bursa Gazetesi*, “Belediyemiz – Adem-i Devâm ve Netîcesi” (26 Zilkade 1308-3 Temmuz 1891), 2.

³⁵⁰ *Bursa Gazetesi* (12 Cemaziyelahir 1308-23 Ocak 1891), 2.

Kısaca valilik ve belediye fakirlerin çeşitli ihtiyaçlarını karşıladıkları, ancak bütünüyle bu sorunun üstesinden gelmediği ana kaynağımızı teşkil eden Bursa gazetesindeki haberlere yansımıştır.

2.2. Vakıflar

İnsana ve topluma hizmet anlayışının ürünü olarak ortaya çıkan vakıf kurumu, İslâm medeniyetinde yardımlaşma-dayanışma müesseselerinin başında gelmektedir. Vakıf kavramı Kur'ân-ı Kerim'de bizzat bulunmamaktadır. Ancak müminleri hayır ve hasenata yönlendiren ayetlerin varlığını zikretmek gerekir.³⁵¹ Bununla birlikte Hz. Peygamber ve sahabenin bu konuya ilişkin örnek uygulamaları mevcuttur. Dolayısıyla erken dönem İslam toplumunda vakıf faaliyetlerine zemin hazırlayan pratiklerin gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. İslam kültüründeki dinî sâikler vakıf müessesesine dayanak oluşturmuştur.

Hayrat anlayışıyla varlıklı kimseler ile devletin ileri gelenlerince tesis edilen vakıfların³⁵² siyasî, iktisadî işlevleri yanında özellikle fakirlere yönelik önemli sosyal işlevleri vardı. Yoksul kesim, eğitimden sağlığa, yeme içmeden, evlilik masraflarına, kadar pek çok konuda vakıflardan yararlanmaktaydı. Tanzimat'a kadar vakıf kurumu bu konuda başat rol oynuyordu. XIX. asırda yeni kurumların devreye girmesiyle, vakıfların fakirlerle ilgili olarak eskiden olduğu kadar etkili olamadığı söylenebilir.³⁵³ Bu konudaki etkisinin azalmasında vakıf yöneticilerinin yolsuzlukları da rol oynamış görünmektedir. İncelenen dönemde Kirmastı kazasında bir müftü tarafından tesis edilen cami vakfı, mütevellilerin yolsuzluğu sebebiyle tükenme noktasına geldiği, vakfın muhasebe kayıtlarını inceleyen komisyonca tespit edilmiştir.³⁵⁴ İşte vakıfları bu tür ihmallerden kurtarabilmek için onları yakından takip edebilmek ve bir elden idare edebilmek amacıyla 1826'da Evkâf Nezâreti kurulmuştur.³⁵⁵

³⁵¹ et-Tevbe, 9/18-19.

³⁵² Vakfın kökeni ve tarihi gelişimi için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 2003), 3.

³⁵³ Kıranlar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sosyal Yardım ve Kurumları", 467.

³⁵⁴ *Bursa Gazetesi* (12 Zilkade 1308-19 Haziran 1891), 1-2.

³⁵⁵ Bahaeddin Yediyıldız & Nazif Öztürk, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 7/142, 584-590; Mustafa Alkan, "Sultan II. Abdülhamid'in Vakıfları", *TTK* (Erişim 17 Şubat 2023).

Vakfın sosyal işlevi azalmış gibi görünse de hâlâ etkisinin önemli ölçüde fakirlerin hayatına dokunduğu ileri sürülebilir. Nitekim kökeni Selçuklulara kadar uzanan, esnaf vakfı ve esnaf kesesi gibi adlarla da anılan orta sandıkları fakir esnafa çok fazla yardım yapan bir vakıf kurumudur. Gazeteye yansıyan bilgilere göre, bu kurumun fakir esnafın eğlence giderlerinden, kuşak kuşanma törenleri için yapılan masraflara,³⁵⁶ yetim çocuklarına kadar yardımda bulunuyordu.³⁵⁷ Dönemin saygın isimlerinden biri olan Şeyh Sabit Efendi'nin tesis ettiği vakıf da aynı şekilde, yoksul ve muhacirlere yardımlar yapıyordu.³⁵⁸

Külliyeler içinde veya müstakil olarak inşa edilmiş birer vakıf kurumu olan imaretler vasıtasıyla da Bursa'da incelenen dönemde fakirlerin yedirilip içirildiği,³⁵⁹ 1891 tarihli Hudâvendigar salnâmesine göre 10.500 hanenin yaşadığı Bursa'da yedi imaretin olduğu müşahede edilmektedir.³⁶⁰ 1878 yılından 1881'e kadar Bursa'ya göç eden 8.546 kişiden (1.929 hane) 1819 hanesi bu imaretlerde, geriye kalan 450 kişiden oluşan 110 hane de muhtelif medrese, tekkeler ile metruk evlerde iskan edilmiştir.³⁶¹ Özellikle sultanlar tarafından yaptırılan vakıf imaretlerde halka mukaddes gecelerde ziyafet verilmesi geleneğinin bir süredir yapılamadığı öğrenilince, valiliğin girişimiyle Vilâyet Meclis İdâresi azalarından ve beldenin önde gelenlerinden Süleyman Bey'in Regaip gecesinde ziyafet vermesi sağlanmıştır.³⁶² Ancak yemekle birlikte verilen iyi pişmeyen ekmek (fodla) şikayetlere konu olmuştur.³⁶³ Sorun ancak Sultan Orhan Gazi imareti başta olmak üzere Çelebi Sultan Mehmed, II. Murad, Hamza Bey ve Bayezid Paşa Bey medreselerini, Bayezid Paşa ile Ebu İshak Kâzerûnî camilerini, Hundî Hatice ve Şâh-ı Huban Hatun türbelerini, Hisar'daki Manastır Mektebi'ni (Hoca Sinan vakıf mektebi) tamir veya yeniden yaptıran Süleyman Bey'in Vilâyet Evkâf Muhasebeciliği Vekâleti'ne

³⁵⁶ *Bursa Gazetesi* (29 Safer 1311-11 Eylül 1893), 3.

³⁵⁷ *Bursa Gazetesi* (7 Ramazan 1309-5 Nisan 1892), 4.

³⁵⁸ *Bursa Gazetesi*, "Hamidiye Mahallesi Cami-i Şerifi" (21 Ramazan 1309-19 Nisan 1892), 5.

³⁵⁹ Mefail Hızlı, "Bursa'da Selâtin İmaretleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2002), 33.

³⁶⁰ *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19, 312. 1891'de hane sayısı 10.428'dir. *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18, 102.

³⁶¹ BOA, *Yıldız Komisyonlar Mâruzâtı [Y.PRK.KOM]*, No. 3, Gömlek No. 36.

³⁶² *Bursa Gazetesi* (19 Receb 1310-6 Şubat 1892), 2.

³⁶³ Eskiden imaretlerde fakirlere, medreselerde talebelere ve görevlilere, yeniçeri ocaklarında askerlere dağıtılan, kepekli undan yapılmış pide şeklinde yassı ekmek [Sarayda ayrıca saraylılar için de yapılırdı.] Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Fodla", Erişim Tarihi (7 Haziran 2022); Osmanlılarda çeşitli kesimlere dağıtılmak üzere pişirilen pide şeklinde yassı bir çeşit ekmek. Bkz. Feridun Emecen, "Fodula", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 167.

tain edilmesiyle çözülmüş, halk da Ramazan ayı ve diğer gecelerde güzel pişmiş zerde (pilav) ve aşlar yiyebilmiştir.³⁶⁴

Sonuç olarak imaret ve vakıfların eskisi kadar olmasa da incelenen dönemde fakirlerin hayatına dokunmaya devam ettiği görülmektedir.

2.3. Diğer

Osmanlı toplumunda mühim görülen kutsal zamanların farklı çevrelerde çeşitli uygulamalarla gereği şekilde tatbik edilmeye gayret gösterildiği anlaşılmaktadır. Başta padişah olmak üzere paşa, vali gibi ülkenin yönetim elitini teşkil eden idari zümre ile diğer devlet memurlarından halkın en alt tabakasına kadar hemen herkes bu gecelerin ihya faaliyetinin içerisinde yer almıştır. Öyle ki âlimler, şeyhler, dervişler, özellikle zengin tacirler ve yeterli miktarda ekonomik güce sahip diğer hali vakti yerinde olan esnaf ve eşraftan kimseler bu tarz cemiyetlere katılmıştır. Kutlama ve ihya faaliyetleriyle her yerde karşılaşılması imkân dahilindedir. Ev, konak, saray, cami, mescid, medrese, külliye, imaret vb. resmi veya özel yerler bu tatbikatların gerçekleştirildiği mekanlar arasında gösterilebilir.³⁶⁵ Örneğin, Şeyh Sabit Efendi'nin yaptırdığı caminin açılış merasiminin mübarek geceye denk gelmesi ve yoksulları doyurması gazete sayfalarında görülmektedir. Temennâ-yı Sagîr (Küçük Temenyeri) mahallesi civarında bulunan Eşrefiler Camii'nin arazisi, cami yıkıldıktan sonra orada açılan caddenin kenarında kalmıştır. Sabit Efendi kendisine ait arazinin bir kısmı üzerine bu camiye eski adıyla yeniden inşa ettirmiş ve Berat kandilinde devlet erkânıyla birlikte fakirlerin de iştirak ettiği ziyafette pişirilip dağıtılması amacıyla kurbanlar kestirmiştir.³⁶⁶ Mezkur Şeyh aracılığıyla dört yarım duvardan ibaret olan bir caminin içindeki enkaz temizlenerek yeniden zarif bir tavan, mahfil, minber ve kâgir³⁶⁷ minare inşa edilmiştir. Camiyle birlikte mahalleye de Hamidiye ismi verilmesi II. Abdülhamid Han tarafından onaylanarak açılmıştır. Açılış esnasında padişah adına yapılan duanın akabinde kurbanlar kesilerek paylaştırılmıştır. Merasimde hazır bulunan binden fazla kişiye ikram edilen aşure,

³⁶⁴ *Bursa Gazetesi*, "İmârât-ı âmiremizin İntizâm-ı Ahvâli" (7 Ramazan 1308-16 Nisan 1891), 1.

³⁶⁵ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Toplumunda Hz. Peygamber Sevgisinin Tezahürü Olarak Kurulan Mevlid Vakıfları*, *İstem* 6/11 (2008), 51-52.

³⁶⁶ *Bursa Gazetesi* (17 Şaban 1310-6 Mart 1893), 5-6.

³⁶⁷ Taş veya tuğladan yapılmış (yapı). Bkz. *Kubbealtı Lugati*, "Kâgir" (Erişim 1 Temmuz 2022).

bakraçlarla bazı muhacir ve fukara hanelerine de dağıtılmıştır.³⁶⁸ Bu şekilde cami açılışları ve mübarek geceler, birçok ailenin doyurulmasına vesile olmuştur. Aynı şekilde Bursa Valisi Mahmud Celaleddin Paşa mevlid-i nebiye özel bir merasim düzenlemiştir. Üst düzey yöneticilerin, âyanların ve beldedeki âlimlerin davet edildiği törende sesleri ve okuyuşlarıyla meşhur olan Müddeiumûmî (Savcı) Bey'in kayınbiraderi Ali, Nurseyyidgân'dan Dokumacı Ali, Hafız Tevfik, Molla Efendizâde Âgah ile Ulucami müezzinleri Fâzıl, Hacı Mehmed Efendizâde Hafız Ahmed ve Hafız Arif Efendiler, Emir Buharî Camii'nde mevlid okumuştur. Camide bulunanlar ile fukaranın tamamına şeker ve limonata dağıtılmıştır.³⁶⁹

Kutsal gecelerin yanında düğün ve cenaze gibi vesilelerle verilen ziyafetler fakirlerin zaman zaman açlıklarını giderdikleri vesileler oluyordu. Mesela beldenin eşrafından Necat Bey'in oğlu Bursa İdadî Mektebi Mülkî Müdürü Halim Bey ile Karahisar Mutasarrıfı Celal Bey'in kızının nikah cemiyetinde verilen düğün yemeğine yoksullar da davet edilip gönülleri alınmıştı. Bu düğünler aynı zamanda fakirler ile devlet erkanının buluşmasına ve bütünleşmesine de vesile olmaktaydı.³⁷⁰ Zorunluluk olmaksızın zenginler ve ileri gelenlerin verdiği bu ziyafetler yanında fakirlerin sadaka denilen ayırmadan istifade etikleri bir vakıdır. Zorunlu olmayan bu yardım şekli,³⁷¹ nice yoksulun doymasına, kölelerin azat edilmesine, borçluların borçtan kurtulmasına ve nihayet yolcuların sıkıntısının giderilmesinde önemli rol oynamıştır.³⁷² Mesela II. Abdülhamid'in iradesiyle, Hisar'daki Şehadet Camii'nin onarımı yapılırken burada çalışan debbağ esnafından doksan beş kişiye Evkaf Muhasebecisi Süleyman Bey vasıtasıyla sadaka niyetiyle yemek verilmiştir.³⁷³ Eskişehir eşrafından Boynueğrizâde Hacı Abdullah Efendi, şiddetli kış sebebiyle evde mahsur kalmış fukaraya odun ve kömür dağıtmasının yanında Kanlıpınar mevkiine iskân edilen muhacirlere de erzak yardımında bulunmuştur.³⁷⁴ Dahiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa'nın ablası Ümmühani Hanım'ın Ulucami'de kılınan cenazesi dolayısıyla Vilâyet Zaptiye Askerleri Alay Beyi Derviş

³⁶⁸ *Bursa Gazetesi* (29 Muharrem 1310-23 Ağustos 1892), 1-2.

³⁶⁹ *Bursa Gazetesi* (15 Rebiülahir 1308-28 Kasım 1890), 1.

³⁷⁰ *Bursa Gazetesi*, “Şerefli Düğün” (14 Safer 1309-19 Eylül 1891), 1.

³⁷¹ Ali Duman, “Sadaka”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/383.

³⁷² Nihat Temel, *Kur'ân'da Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak İnfâk* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001), 215.

³⁷³ *Bursa Gazetesi* (3 Zilhicce 1308-10 Temmuz 1891), 1.

³⁷⁴ *Bursa Gazetesi* (14 Cemaziyelahir 1309-15 Ocak 1892), 2.

Efendi tarafından yüzlerce yoksula sadaka verilmiştir.³⁷⁵ Yine Uzunçarşı'da ticaret ile uğraşan Ahmed Şah ve oğlu İsmail Efendi yoksul kimselere giysi yardımı yaparken³⁷⁶ sibyan mektebine de yakacak birkaç yük kömür sağlamıştır.³⁷⁷ Umur Bey Kalesi ile İç Yerkapı (Bâb-ı Zemin) mahallelerinde yoksul hanelere tüccar Avramidi Efendi kömür yardımında bulunmuş,³⁷⁸ aynı zamanda Altıparmak karakolu ile civarındaki diğer bir karakola beş yüz kıyye kömür bağışlamıştır.³⁷⁹

İncelediğimiz dönemde kurulan tiyatroların biletlerinden elde edilen gelirlerin bir kısmının da fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanıldığı müşahede olunmaktadır. 1891 Bursa'da iki tiyatro olduğu³⁸⁰ Bunlardan birinin sâbık Bursa valisi Ahmed Vefik Paşa tarafından yaptırıldığı ve gelirlerinin bir kısmının da Gureba Hastanesi giderleri için tahsis edildiği görülmektedir.³⁸¹ Nitekim Osmanlı Dram Kumpanyası, bir oyundan elde ettiği kırk lira hasılatı bu hastanedeki fakirlere bağışlamıştır.³⁸² *Paris Fukarası* adlı oyundan elde edilen yirmi dokuz lira da yoksullar için kullanılmıştır.³⁸³ 1893 yılı Nisan ayında Osmanlı Bankası Müdürü Mösyö Melenci'nin teşvikiyle Bursa Amerikan Kız Mektebi'nde fakir halka yardım etmek maksadıyla bir oyun icra edilmiştir.³⁸⁴

Hayır sahiplerince çeşitli vesilelerle fakirlere sadaka niyetiyle yardımlar yapıldığı örnekler üzerinden anlaşılmaktadır.

³⁷⁵ *Bursa Gazetesi*, "Vukû-ı İrtihal Teessür-i İştîmâl" (16 Rebiülahir 1310-7 Kasım 1892), 4.

³⁷⁶ *Bursa Gazetesi*, "Takdir-i Hamiyyet" (14 Cemaziyelahir 1310-3 Ocak 1893), 3.

³⁷⁷ *Bursa Gazetesi* (27 Cemaziyelahir 1310-16 Ocak 1893), 4.

³⁷⁸ *Bursa Gazetesi*, "Aynen Varaka" (7 Cemaziyelahir 1310-27 Aralık 1892), 3.

³⁷⁹ *Bursa Gazetesi* (26 Receb 1310-13 Şubat 1893), 3.

³⁸⁰ *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 19, 312. 1891'de hane sayısı 10.428'dir. *Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*, Def'a 18, 102. Reşat Nuri Güntekin, Ahmed Vefik Paşa'nın kurduğu tiyatronun bir yangında yanıp kül olduğunu belirterek Büyük Bursa yangınında bu tiyatro yanmıştır.

³⁸¹ İbrahim İmran Öztahtalı, XIX. Yüzyılda Bursa'da Tiyatro Faaliyetleri ve Bursa Gazetesi'nde Bazı Tiyatro Haberleri, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/24 (2013/1), 141.

³⁸² *Bursa Gazetesi* (14 Şevval 1310-1 Mayıs 1893), 4.

³⁸³ *Bursa Gazetesi* (12 Receb 1310-30 Ocak 1893), 4.

³⁸⁴ *Bursa Gazetesi* (14 Şevval 1310-1 Mayıs 1893), 5.

SONUÇ

Osmanlı Bursa'sında yoksul ve yoksullukla ilgili yapılan bu araştırmanın büyük ölçüde Bursa gazetesindeki bilgilere dayandığı dikkate alınarak varılan sonuçların bütün Osmanlı coğrafyasına teşmil edilemeyeceğinin bilinmesi gerekmektedir. Bununla birlikte söz konusu bilgilerin tahlili, göçten kaynaklanan bir fakirleşme olgusu olduğunu açıkça göstermektedir. Yoksulluğu oluşturan bir başka faktör ülkenin geniş çaplı yaşadığı savaşlardır. Göçün de bir sebebi olan savaşların, Bursa'da iktisadî sıkıntılar yaşayan devletin kolayca mücadele edemediği bir fakirlik meydana getirdiği görünmektedir. Şehirde otoritenin yeterince sağlanamamasından kaynaklanan stokçuluk, dolandırıcılık ve hırsızlık gibi hadiseler de yoksulluğun artmasındaki diğer amillerdendir. Kumar gibi aile bütçesine zarar veren kötü alışkanlıklar bazı ailelerin fakirleşmesine yol açmıştır. Şehrin konumundan ve yapısından dolayı meydana gelen deprem, yangın ve salgın hastalıklar gibi afetler, halkın fakirleşmesini doğuran sebepler arasındadır.

Bursa'da bu dönemde fakirlerin büyük bir kısmı göçmenlerden oluşmaktadır. Bunun sebebi kanaatimizce 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus harbidir. Anadolu'ya geçmek zorunda kalan bu muhacirlerin büyük bir kısmı Bursa'da iskân ettirilmiştir. Gıdalarını, temiz su ihtiyaçlarını ve kışın yakacaklarını temin etmekte güçlük çeken yoksulların arasında meczuplar, işçiler, el emekçileri ve mahkumlar da bulunmaktadır. Bütün bu kesimlere eskiden olduğu gibi devletin yanında vakıflar ve halk da yardım etmiştir. Özellikle bu dönemde belediye ve valilik gibi kurumlar aracılığıyla devletin daha etkin bir şekilde devreye girdiği söylenebilir. Fakirlerin bir bölümünü teşkil eden yetimler, dullar gibi dezavantajlı kesimler için de hususî kurumlar tesis edilmiştir. Vefatlarından sonra mal varlığı kendilerine kalan yetimlerin paraları belli fonlarla sandıklarda muhafaza edilmiştir. Yetim çocuklara meslek edindirmek için özel mektepler açılarak belli zanaat kollarında yetişmelerine önem verilmiştir. Bütün bu yeni kurumların modern devlet anlayışının yavaş yavaş toplumdaki gelişmesinin bir sonucu olduğu düşünülmektedir.

Desteklenmesi gereken yoksul kesimden biri de dullardır. Devlet, halkın desteği dışında valileri ve belediye aracılığıyla dul ve yetimlerin gereksinimlerini karşılamaya çalışmıştır. Yoksulluk konusunda Osmanlıyı etkileyen bir diğer mesele dilencilik

sorunudur. Devlet bu sorunu çözmek için kanuni önlemler olsa da tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Fakirlik sebebiyle dilenenlerin ihtiyaçları ya sadakalar ya da muhtacîn maaşı gibi geçimi sağlayabilecek miktardaki düzenli bir ücretle giderilmiştir. Ziraat Bankaları açılarak yoksul çiftçi kredilerle desteklenmiş, fakirlerin ücretsiz şekilde faydalanabilecekleri gureba hastaneleri tesis edilmiştir. Eytam sandıkları ve ıslahhâneler yetimlere ve topluma kazandırılması gereken kişilere yönelik kurulan modern yardım kurumlarıdır. Belediye ve valilik, fakirlere bakabilmesi için buna göre reforme edilmiştir. Personel ve koordinasyon aksaklığı giderilmeye çalışılmıştır. İncelenen dönem Bursa'sında vakıflar, ihtiyaç sahiplerinin gereksinimlerini karşılamada önemli bir yer işgal etmişlerdir. Şehrin fethinden itibaren sayıları artan imaretler yalnız vakıf personelinin değil aynı zamanda yoksulların de beslenmesinde önemli bir ol oynamıştır. Fakirlere yönelik yardımların en çok yapıldığı zamanlar ise kandil geceleri ile bayramlar olmuştur. Kısaca Osmanlının önde gelen şehirlerden biri olan Bursa'da yoksulluk ortadan kaldırılamasa da yoksulların ihtiyaçları en aza indirilmeye çalışılmıştır.

Nihayet XIX. yüzyıl şer'iyeye sicilleri, arşiv belgeleri ve konuyla ilgili diğer kaynaklar kullanılarak yapılacak başka bir çalışmayla Bursa'da yoksullar ve yoksulluk olgusu hakkında daha geniş bilgi elde etmenin mümkün olacağı kanaatine varılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Mektûbî Kalemî [DH.MKT]*. No. 1964, Gömlek No. 85.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Îrâde Dahiliye [İ.DH.]*. No. 751, Gömlek No. 61326.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Umûm Vilâyet Evrâkı [A.}MKT.UM]*. No. 469, Gömlek No. 63.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*. No. 19, Gömlek No. 4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y.PRK.AZJ]*. No. 19, Gömlek No. 5.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Komisyonlar Mâruzâtı [Y.PRK.KOM]*, No. 3, Gömlek No. 36.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mâbeyn Müşiriyeti [Y.PRK.MM]*. No. 1, Gömlek No. 19 (4 Safer 1305/22 Ekim 1887).
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Umûmî [Y.PRK.UM]*. No. 16, Gömlek No. 113.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Umûmî [Y.PRK.UM]*. 20/38, 25 Cemâziyelâhir 1308.

Gazeteler

Bursa Gazetesi, 1-150 sayılar.

Salnâmeler

- Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*. Def'a 17. Bursa: Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigar, 1306-307/1890.
- Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*. Def'a 18. Bursa: Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigar, 1309/1891.
- Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*. Def'a 19. Bursa: Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigar, 1310/1892.
- Hudâvendigar Vilâyeti Salnâmesi*. Def'a 20. Bursa: Matbaa-i Vilâyet-i Hudâvendigar, 1311/1893.

Kitaplar

- Abdülkadir Kadri. *Bursa Rehberi*. sad. Mehmet Fatih Birgöl & Levent Ali Çanaklı. Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- Akyıldız, Ali. *Para Pul Oldu Osmalı 'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Aslan, Abdülgaffar. *Kur'an Ekseninde Fakirlik Problemi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2003.
- Beşer, Faruk. *İslam 'da Zenginlik ve Fakirlik*. İstanbul: Nûn Yayıncılık, 2016.
- Bursa Coğrafyası Cenûbî Marmara Havzası Bursa Vilâyeti Coğrafyası*. sad. Mehmet Fatih Birgöl & Levent Ali Çanaklı. Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- Duman, Hasan. *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu (1828-1928)*. 1. Cilt. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. haz. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.
- Hasan Tâib Efendi. *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası*. haz. Mehmet Fatih Birgöl. Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2009.
- Karataş, Ali İhsan. *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Kütüğü*. haz. Hüseyin Algöl vd.. 1. Cilt. Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2009.
- Kitâb-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 6. Basım, 2003.
- Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*. çev. Muhammed Esed, Türkçeye çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 2000.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay & Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Mehmed Ziya. *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*. haz. Mehmet Fatih Birgöl & Dr. Levent Ali Çanaklı. Ankara: Bursa İl Özel İdaresi, 2008.
- Mülazım Abdülkadir. *Bursa Tarihi Klavuzu*. sad. Mehmet Fatih Birgöl & Levent Ali Çanaklı. İstanbul: Bursa İl Özel İdaresi, 2008.

- Ortabağ, Erol. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği, 2018.
- Öztahtalı, İbrahim İmran. *Ömrünün Sonbaharında Bir yaban Gülü Bursalı Murad Emrî Efendi ve Divanı*. İstanbul: Kültür Sanat Basımevi, 2. Basım, 2021.
- Sancaklı, Saffet. *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*. İstanbul: Elif Yayınları, 2004.
- Şenses, Fikret. *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Temel, Nihat. *Kur'ân'da Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak İnfâk*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 2003.
- Yıldırım, Nuran. *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*. İstanbul: Darülaceze Vakfı Yayınları, 1996.
- Yoksulluk ve Türkiye'de Yoksullukla Mücadele Politikaları*. ed. Bedrettin Kesgin vd.. İstanbul: Berdan Matbaası, 2017.
- Yunus, Muhammed. *Yoksulluğun Bulunmadığı Bir Dünyaya Doğru*. çev. Gülten Şen. İstanbul: Doğan Kitap, 1999.

Kitap Bölümleri

- Abacı, Zeynep Dörtok. "Balkan Savaşları'na Kadar Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler: Osmanlı Devleti'nin Yaptığı Düzenleme ve Uygulamaların Kriz Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi". *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*. ed. Zeynep Dörtok Abacı. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008.
- Cafer Çiftçi, "93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler". *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*. ed. Zeynep Dörtok Abacı. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008.
- Çanlı, Mehmet. "Eytam İdaresi-Sandıkları ve Osmanlı Devleti'nde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması". *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*. ed. Emine Gürsoy Naskali - Aylin Koç. İstanbul: Umut Kağıtçılık, 2003, 59-86.
- Demirel, Muammer. "XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İskanı". *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*. ed. Zeynep Dörtok Abacı. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008.

- Ekşioğlu, Serap. “Fakir ve Yoksul Kelimeleri Üzerine”. *Fakirlik*. ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2019.
- Güneş, Bahadır. “Derleme Sözlüğü’nde Fakirliğin/Yoksulluğun Söz Varlığı”. *Fakirlik*. ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2019.
- Kıranlar, Safiye. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Sosyal Yardım ve Kurumları”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. <https://istanbultarihi.ist/133-tanzimattan-cumhuriyete-sosyal-yaritim-ve-kurumlari> (Erişim 21 Aralık 2022).
- Kurt, Burcu. “19. Yüzyılda Bursa ve Çevresindeki Hekimler”. *Bursa Sağlık Tarihi*. ed. Ceyhun İrgil. Bursa: Bursa Büyük Şehir Belediyesi, 2017.
- Oğuzoğlu, Yusuf. “Bursa’ya Gelen Göçmenlerin Tarihi Geçmişi”. *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*. ed. Zeynep Dörtok Abacı. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008.
- Özçelik, Mürüvet. “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa Basınında Sağlık”. *Bursa Sağlık Tarihi*. ed. Ceyhun İrgil. Bursa: Bursa Büyük Şehir Belediyesi, 2017.
- Seyyar, Ali. “Sosyal Siyaset Açısından Yoksulluğa Karşı Mücadele”. *Yoksulluk*. ed. Ahmet Emre Bilgili – İbrahim Altan. İstanbul: Deniz Feneri Yayınları, 2003.
- Yediyıldız, Bahaeddin. Öztürk, Nazif. “Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları”. *150. Yılında Tanzimat*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, 7/142, 571-598.

Makaleler

- Ak, Muammer. “Toplumsal Bir Olgu Olarak Yoksulluk”. *Akademik Bakış Dergisi* 54 (Mart - Nisan 2016), 296-306.
- Bay, Abdullah. “Osmanlı’da kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896)”. *Türkiyat Mecmuası* 27/1 (2017), 47-64.
- Birol, Nurettin. “II. Abdülhamid Dönemi Hayır Kurumlarından Darülaceze’nin Yapımı ve Halil Rıfat Paşa’nın Çalışmaları”. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 5/13 (2017), 33-53.
- Değirmendere, Muammer. “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Valilerin Çalışma Hayatı Üzerine Bir İnceleme (Hudâvendigâr Vilâyeti Örneği, 1839-1908)”. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2019), 525-541.

- Deniz, Ahmet vd.. “Osmanlıda Belediyeciliğin Gelişimi ve Modernleşme Çabaları”. *Akademik Bakış Dergisi* 64 (Kasım-Aralık 2017), 314-325.
- Düzbakar, Ömer. “Osmanlı Devleti’nin Dilencilere Bakışı (Bursa Örneği)”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1/5 (2008), 290-312.
- Erer, Sezer. “Osmanlılar Dönemi’nde Bursa’da Yaptırılan Hastaneler”. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/19 (2010/2), 241-252.
- Göregen, Mustafa. “Dinlerde Dünyadan Feragat Etme (Fakirlik) Düşüncesi”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2013) 371-397.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/68560>
- Hızlı, Mefail. “Bursa’da Selâtin İmaretları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2002), 33-62.
- Karaaslan, Yusuf Ziya. “Osmanlı Devleti Dönemi’nde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi”. *Hayat ve Sağlık, Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2015), 72-78.
- Karataş, Ali İhsan. "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (Haziran 2006), 54-87.
- Karataş, Ali İhsan. “Osmanlı Toplumunda Hz. Peygamber Sevgisinin Tezahürü Olarak Kurulan Mevlid Vakıfları”. *İstem* 6/11 (2008), 47-77.
- Kaya, Emine & Kadanalı, Esra. “Geçmişten Günümüze Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası”. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 19 (Temmuz 2020), 131-152.
- Koç, Bekir. “İslahhânelerin Finans Olanakları ve İşleyişleri”. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 20 (2006), 185-196.
- Okumuş, R. Ruveyda. “Ahmed Münir Paşa’nın Bursa Valiliği Yılları (1891-1897)”. *Bursa Günlüğü* 11 (2020-2021), 72-77.
- Özcan, Besimi. “Bursa Depremleri (2 Mart-12 Nisan 1855)”. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 5 (2010), 73-118.
- Özcan, Tahsin. “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 103-121.
- Öztahtalı, İbrahim İmran. “XIX. Yüzyılda Bursa’da Tiyatro Faaliyetleri ve Bursa Gazetesi’nde Bazı Tiyatro Haberleri”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/24 (2013/1), 135-153.

- Sunay, Cengiz. “Belediyeciliğin Doğuşu Sürecinde Osmanlı Mirası”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3 (2002/1), 113-133.
- Yıldırım, Mehmet Ali. “Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi”. *Karadeniz Araştırmaları* 37 (Bahar 2013), 71-90.
- Yörükoğlu, Fuat. “Türk Belediyeciliğini Gelişim Süreci”. *Mevzuat Dergisi* 12/135 (2009), 4-27.

Tezler

- Çilingir, Ayşe Merve. *Ziraat Bankası'nın Taşradaki Yüzü: Şube Yapıları ve Bağlıları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Dörtok Abacı, Zeynep. *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Karaaslan, Yusuf Ziya. *Tarihsel Süreci ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kumaş, Nursal. *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Özçelik Yaman, Mürvet. *19. Yüzyıl Sonunda (1890-1893) Bursa Sosyal Hayatının Basındaki Yansıması: Bursa Gazetesi Örneği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Özdemir, Savaş. *II. Abdülhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Özen, İmdat. *II. Meşrutiyet'e Kadar Islahhâneler ve Darülaceze*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Öztürk, Yücel. *Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Ansiklopedi Maddeleri

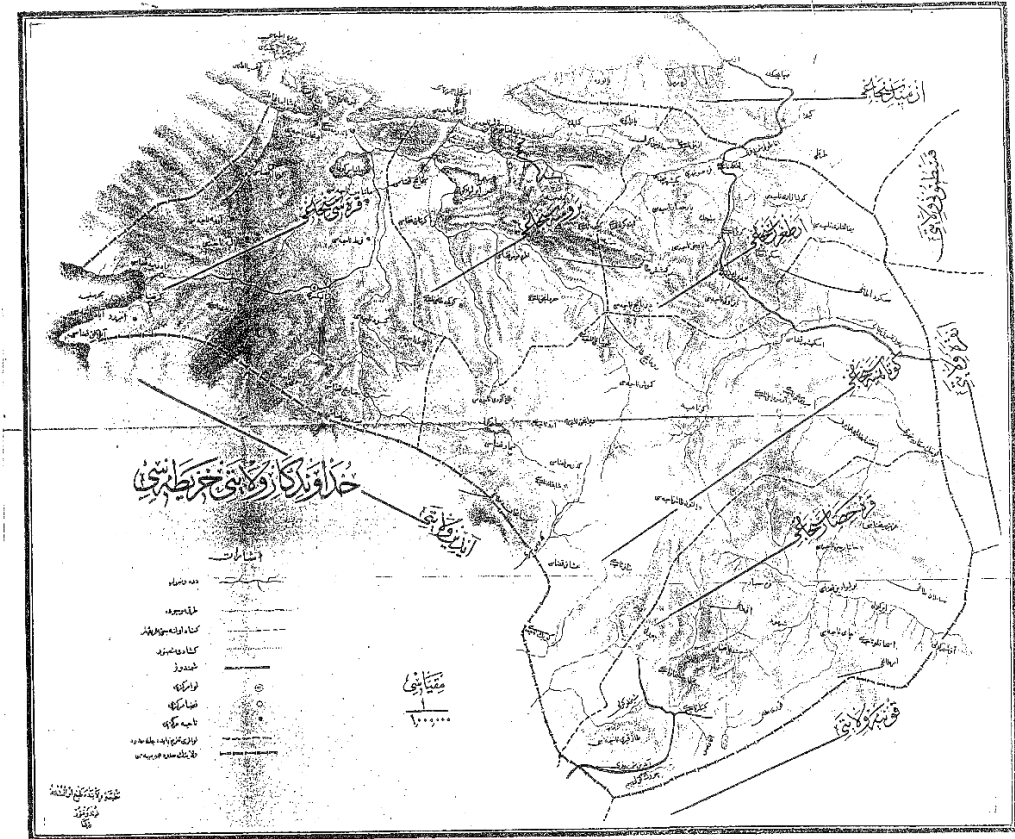
- Bozkurt, Nebi. “Tersane”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/511-513. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Emecen, Feridun. “Fodula”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/167-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Eskicioğlu, Osman. “Fakir”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/129-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Duman, Ali. “Sadaka”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İlber. “Belediye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/398-402. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Önkal, Ahmet. “Hicret”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/458-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Stenzel, Meinrad. “Poverty”. *Bauer Encyclopedia of Biblical Theology*. ed. Johannes Baptist Bauer. 671-673. New York: Herder and Herder, 1970.

İnternet Kaynakları

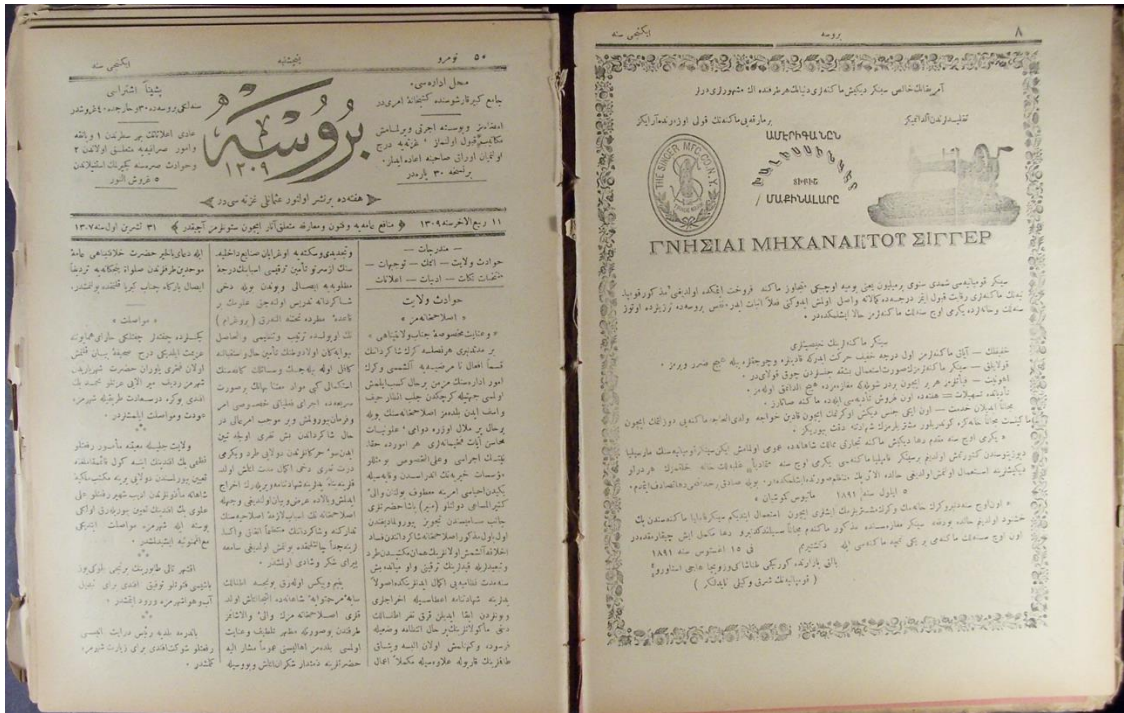
- Alkan, Mustafa. “Sultan II. Abdülhamid’in Vakıfları”. *TTK*. Erişim 17 Şubat 2023. <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/06/08-MustafaAlkan.pdf>
- Gökçek, Handan. “Dulhane’deki Kadınlar, Kendi Savaşlarının Mültecileri”. *Evrensel* (Erişim 18 Temmuz 2022). <https://www.evrensel.net/haber/466012/dulhanedeki-kadinlar-kendi-savaslarinin-multecileri>.
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 11 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/abani>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 11 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/hakir>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 14 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/bürümcük>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 16 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/futa>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 16 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/arakiye>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 22 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/idane>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 22 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/mültezim>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 24 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/çeki>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 25 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/okka>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 30 Nisan 2022. <http://lugatim.com/s/kantar>
- Kubbealtı Lugati*. Erişim 1 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/harcırah>

Kubbealtı Lugati. Erişim 4 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/zaptiye>
Kubbealtı Lugati. Erişim 7 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/muhtekir>
Kubbealtı Lugati. Erişim 7 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/madrabaz>
Kubbealtı Lugati. Erişim 7 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/aşar>
Kubbealtı Lugati. Erişim 10 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/frengi>
Kubbealtı Lugati. Erişim 11 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/tahaffuzhane>
Kubbealtı Lugati. Erişim 16 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/kıyye>
Kubbealtı Lugati. Erişim 18 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/tömbeki>
Kubbealtı Lugati. Erişim 25 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/alaca>
Kubbealtı Lugati. Erişim 29 Mayıs 2022. <http://lugatim.com/s/zatülcenp>
Kubbealtı Lugati. Erişim 26 Haziran 2022. <http://lugatim.com/s/künk>
Kubbealtı Lugati. Erişim 1 Temmuz 2022. <http://lugatim.com/s/kagir>

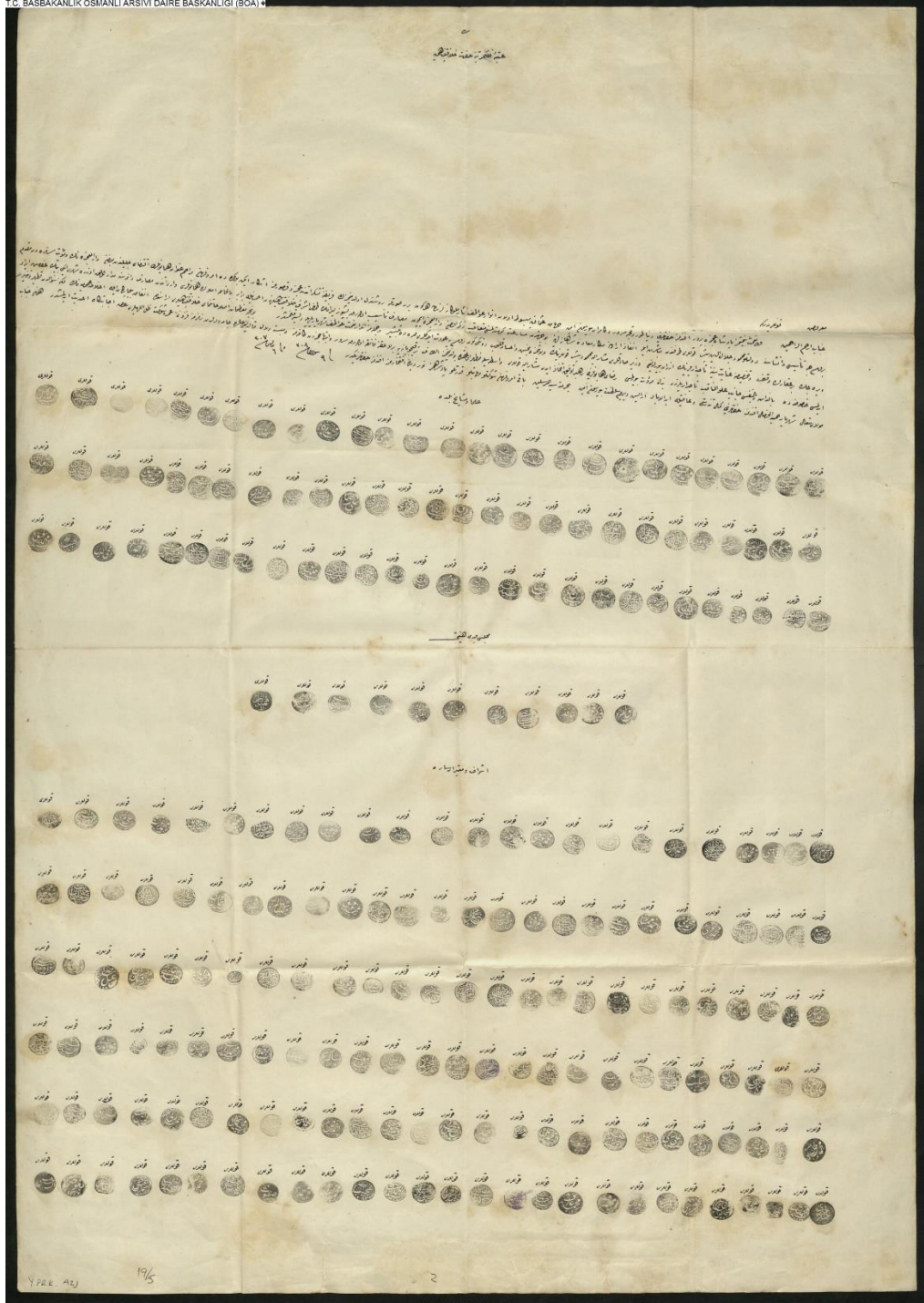
EKLER

Ek 1: 1893 Senesi Hudâvendigar Vilâyeti Haritası

Ek 2: Bursa Gazetesi 50. Sayısı

Ek 3: Darülaceze'nin Kuruluşu İçin Yazılan Teşekkür Yazısı

خداوندگار ولایتک

ارمنی	روم		اسلام		یکون		اسامیء لوا وقضا
	ذکور عدد	اناث عدد	ذکور عدد	اناث عدد	ذکور عدد	اناث عدد	
۳۰۷۹	۱۰۷۷۷	۱۰۷۱۹	۴۵۹۲۷	۴۵۲۰۲	۶۲۵۲۰	۶۱۵۴۰	بروسه قضاسی
۱۴۲۸	۳۳۴۱	۳۶۸۸	۵۲۷۶	۵۷۷۱	۹۸۷۸	۱۰۸۸۷	کلینک »
۸۵۱۲	۲۹۰۲	۳۰۰۸	۱۱۳۸۶	۱۱۶۱۰	پازارکوی »
..	۳۳۸۷	۳۷۹۴	۲۲۴۵	۲۴۱۵	۵۶۳۲	۶۲۰۹	مدانیه »
..	۱۶۷۴	۱۸۱۴	۹۰	۱۱۸	۱۷۶۴	۱۹۳۲	ترلیه ناحیه سی
..	۵۷۰	۵۶۱	۵۷۰	۵۶۱	امرعلی »
..	۵۶۳۱	۶۱۶۹	۲۳۳۵	۲۵۳۳	۷۹۶۶	۸۷۰۲	مدانیه یکونی
۴۰۹	۳۷۹۴	۴۱۵۹	۱۲۵۱۹	۱۳۹۱۴	۱۶۸۹۰	۱۸۸۰۰	مخالیج قضاسی
۴۰۹	۵۱۴	۵۴۰	۱۹۰۷۳	۲۱۱۲۴	۱۹۹۹۸	۲۲۰۷۳	کرمانجی »
..	۱۱۵۹۹	۱۱۷۷۵	۱۱۵۹۹	۱۱۷۷۵	اطرانوس »
..	۵۰۷۲	۴۸۶۴	۵۰۷۲	۴۸۶۴	خرمبجوق
..	۲۶۱۹	۲۶۷۳	۲۶۱۹	۲۶۷۳	کویجه طاغ
..	۱۹۲۹۰	۱۹۳۱۲	۱۹۲۹۰	۱۹۳۱۲	اطرانوس یکونی
۱۳۸۳۷	۲۴۰۵۷	۲۵۲۷۵	۱۰۷۴۲۲	۱۱۰۸۶۴	۱۴۷۸۲۸	۱۵۲۹۲۱	مرکز سنجایی یکونی
..	قره سی سنجایی
۹۰۴	۵۷۹	۵۷۱	۲۰۳۵۵	۲۰۸۶۴	۲۲۰۳۹	۲۲۶۱۱	بالیکسری قصبه سی
..	۲۱۸	۲۷۲	۱۲۴۰۴	۱۲۹۴۴	۱۳۴۸۷	۱۴۳۰۸	بالیه ناحیه سی
..	۱۶۱	۱۵۶	۶۹۵۱	۷۲۳۸	۷۱۱۲	۷۳۹۷	ابورندی »
..	۲۲۷۶	۲۳۶۱	۲۲۷۶	۲۳۶۱	کیره سون »
..	۱۷	۱۵	۶۴۶۴	۶۵۸۸	۶۴۸۱	۶۶۰۵	کبسود »
..	۵۸۱۹	۶۴۸۶	۵۸۲۱	۶۴۹۷	فرط »
..	۵۳	۷۱	۴۶۴۷	۴۵۸۶	۴۷۰۰	۴۶۸۳	بلاط »
۹۰۴	۱۰۲۸	۱۰۸۵	۵۸۹۱۶	۶۱۰۶۷	۶۱۹۱۶	۶۴۳۶۲	قره سی یکونی
..	۲۲۴۱	۲۵۴۰	۸۵۸۰	۸۱۵۴	۹۹۱۷	۱۰۷۹۷	ادر مید قضاسی
۶	۱۸۹	۲۲۱	۱۹۱۰	۲۰۲۶	۲۱۰۳	۲۲۵۲	اصرواد ناحیه سی
..	۱۶۴	۱۸۰	۳۴۹۵	۴۱۳۵	۳۶۵۷	۴۳۰۰	اوتیه »
۶	۲۵۹۲	۲۹۴۱	۱۳۹۸۵	۱۴۳۰۵	۱۵۶۷۷	۱۷۳۵۵	ادر مید یکونی

Ek 4: 1893 Tarihli Hudâvendigar Salnâmesi'ndeki Nüfus Sayımı